

**KARULA RAHVUSPARGI PIIRES ASUVA
ARHITEKTUURI, AJALOO- JA KULTUURIPÄRANDI
INVENTEERIMISE ARUANNE**

**Alusuuringud Karula Rahvuspargi kaitsekorralduskava
ettevalmistamiseks.**

Töö teostaja: Kalle Eller

1999, Karula

SISUKORD

SISUKORD	2
EESSÕNA	3
1. SISSEJUHATUS.....	5
2 HOONESTUS	6
2.1. Hoonestuse üldiseloomustus.....	6
2.2. Hoonestuse üldiseloomustus hoonetüüpide kaupa.....	6
3. HINDED TALUÕUEDELE (TINGLIKE) KÜLADE KAUPA.....	13
4. AJALOOLINE TEEDEVÕRK	2
5. TALUDE RESP. TALUKOMPLEKSIDE VÄÄRTUS	3
5.1. Arhitektuuriliselt (ehituslikult) väärtuslikud ja/või hästi korrastatud talukompleksid.....	3
5.2. Õued - n.ö. suitsud -, mille puhul on eelduslik situatsioon halvem kui omaniku suhtumine ja tema ettevõtmiste tulemused.....	4
5.3. Heade asendieeldustega taluõued.....	5
5.4. Mõningad tähelepanekud ja ettepanekud Karula Rahvuspargi piires asuvate hoonete ja hoonetekomplekside kohta.....	5
5.5. Vanimad ehitised, mis olid enne käesoleva töö alustamist kirjeldatud ja arvele võetud.....	6
5.6. Töö käigus väljaselgitatud ,täpsustatud andmed ja hinnangud.....	6
5.7. Talurahva arhitektuurist erinev ehituslik pärand, mis vajab kaitset.....	7
6. ARHITEKTUURI-, AJALOO- JA KULTUURIPÄRANDI OBJEKTIDE OHUSTATUS JA OHUTEGURID	8
6.1. Arhitektuuripärand rahvuspargi territooriumil.....	8
6.2. Rahvusparki ohustavad tegurid n.o. "nurkade" kaupa.....	9
6.3. Senise kaitsereschiimi sobivus arhitektuuri-, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste kaitseks.....	10
7. ETTEPANEKUD TÄIENDAVATE KAITSEMEETMETE JA -TEGEVUSE KOHTA.....	11
8. TEGEVUSE PRIORITEEDID	13
8.1. Prioriteetide esimene pingerida.....	13
8.2. Prioriteetide teine pingerida.....	14
8.3. Prioriteetide kolmas pingerida.....	14
9. ETTEPANEKUID TELLITAVATE JA LEPINGULISTE TÖÖDE TEGEMISEKS	16
9.1. Kompensatsioonid.....	16
9.2. Täiendavad piirangud.....	16
9.3. Ehituse, kuivenduse jmt. tingimused.....	17
10. TÄIENDAVAD UURINGUD, MIDA TULEKS TEHA JA ETTEPANEKUD RAHVUSPARGI PIIRES ASUVATE MÄLESTISTE EKSPONEERIMISEKS	19
10. 1. Täiendavad uuringud.....	19
10. 2. Eksponeerimine.....	19
LISA 1.....	21
LISA 2: TALUÕUEDE (KOMPLEKSI) SEISUND NING SOOVITUSED VÕÖNDITE KAUPA	22
LISA 3: ÜLDISED SEISUKOHAD JA SOOVITUSED	23
LISA 4: PÕLLUMAJANDUSALASED SOOVITUSED	28
LISA 5: JÄRVED, KALAD JA KARULA	30
LISA 6: AUTOGA AASTARINGI SÕIDETAVATE TEEDE MUUTMISETTEPANEKUD	31

EESSÕNA

Käesoleva töö eesmärk on valgustada lõiku Karula Rahvusparki minevikust ja olevikust, valmistamaks tugevamat alust uue kaitsekorralduskava koostamiseks.

Töö teemaks on inimene ja tema tegemised, või täpsemalt see osa, mis kajastub tema kätetöös - talud, taluhooned, teed.

Rahvusparki poolt antud lähteülesanne oli sõnastatud järgmiselt:

1. Kirjeldada regiooni üldine iseloom, erinevad etnograafilised regioonid ja mõjud, taustandmed väärtuste selgitamiseks ja kaitseala iseloomustamiseks.
 2. Selgitada ajalooline asustusstruktuur - kihelkonnapiirid, külade asukohad, üksiktalud, ajaloolised teed jne. Kaardistada need.
 3. Inventuuri käigus külastada kõiki rahvusparki talukomplekse ja määrata nende väärtus viiepallisisüsteemis. Fikseerida eriti olulised hooned, detailid, ümberehitused jms. Väärtuste hindamisel kasutada kaitsekorralduskavade koostamise juhendis toodud metoodikat. Kaardistada väärtused.
 4. Arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi seisund võrreldes varasemate uuringutega. Millised objektid on hästi säilinud, millised on halvasti.
 5. Kas on objekte, mis on seni arvele võtmata. Nende asukoht, iseloomustus ja seisund.
 6. Selgitada ja kirjeldada arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste eripära, sh tüüpilisus või haruldus kaitsealal, regioonis, Eestis.
 7. Arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi objektide ohustatus ja ohutegurid. Konkreetse väärtuse säilimist mõjustavad ohud (vööndite ja objektide kaupa).
 8. Senise kaitsereservi sobivus arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste kaitseks.
 9. Ettepanekud täiendavate kaitsemeetmete ja -tegevuse vajaduse kohta. Tegevuste prioriteetide määramine kolmepalli skaalas:
 - 9.1. ettepanekud tellitavate ja lepinguliste kaitsetööde tegemiseks;
 - 9.2. ettepanekud arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtusi säilitavate majandusvõtete kompenseerimiseks;
 - 9.3. ettepanekud täiendavate piirangute rakendamiseks (sh. kaitse-eeskirja parandused);
 - 9.4. ettepanekud majandustegevusele (ehitus, maaparandus ja kraavide hooldus, kruusa ja liivavõtt oma tarbeks, teed ja kommunikatsioonid jne) esitatavateks tingimusteks. Aluseks võtta kaitse-eeskirjaga määratud kaitseala valitseja kooskõlastamist ja nõusolekut nõudvad tegevused.
 10. Hinnang kaitsealal paiknevatele rajatistele, nende sobivus arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste kaitsega ja ettepanekud nende edasise saatuse kohta.
 11. Milliseid täiendavaid uuringuid on vaja arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste alal rahvusparkis teha? Ettepanekud kaitsereservi mõju ja kaitsekorralduslike abinõude mõju jälgimise kohta.
 12. Millised arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtused väärivad eksponeerimist ja külastajaile tutvustamist? Mis moel on seda kõige parem teha?
 13. Hinnang kaitseala senisele tegevusele arhitektuuri, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste kaitsel, kaitseala rajatiste ja looduskaitsetööde sobivus.
- Inventuuril teostada välitööd, töödelda läbi olemasolev andmebaas ja vormistada lähteülesande alusel teostatud tööde kohta kirjalik aruanne.

Planeeritava töö osas ei olnud rahvusparkis oluliselt mingeid eelnevaid materjale, väljaarvatud kartograafilised, mida oli pidevalt võimalik kasutada.

Täiendavat andmestikku sai hankida Eesti Rahva Muuseumist, kus leidis mõningaid jooniseid ja kirjeldusi mõnede talude kohta 1950. aastast.

Antud töö käigus käidi läbi praktiliselt kogu Karula Rahvuspargi territoorium, tihedamalt siiski selle põhjapoolne, asustatum osa.

Külastati iga taluõue ja ärakadunud õueaset. Kus võimalik, tehti mõõtmistoid, olulisemaid ja uurimise seisukohalt tähtsamaid hooneid ja hoonete detaile pildistati, erandjuhul joonistati üles.

Analüüsi ehitusmaterjale, laadi, kasutatud töövõtteid, kõrvutades neid kirjanduse andmete ja mujal Eestis tehtud uurimistöö tulemustega. See võimaldas teha järeldusi, mis kokkuvõtvalt on antud järgnevas töös.

Vastavalt tööülesandele pandi taluõuedele hinded viiepallisüsteemis, kusjuures otstarbekaks osutus anda kaks erinevat hinnet juhul, kui taluõu oli asustatud või oli teada konkreetse omaniku olemasolu. Need hinded peaksid andma kindlama aluse edasise tegevuse planeerimiseks.

Töö koosneb põhitekstist ja lisadest. Osaliselt tingis lisade sünni asjaolu, et mõnel suunal väljusid tekkinud järeldused lähteülesande raamidest.

Siinkohal tahaks tänada kõiki Karula Rahvuspargi töötajaid ja iseäranis Rein Drengani, Mati Urbanikku ning endist töötajat Inget, kes aitasid transpordi probleemi lahendada.

Tänu Uku-Markus Simmermannile, Julika Laulikule ja Celia Roosele, kes aitasid mõõtmistöös ja Kahrut Ellerile, kes peale selle oli ka konsultandiks kiriku ja mõisa arhitektuuri alal.

1. SISSEJUHATUS

Karula rahvusparki territoorium kuulub oma rõhuvas enamuses Karula kihelkonda, hõlmates suurema osa ajaloolise kihelkonna idapoolmikust: vaid riba Äestamise rabast rahvusparki kirdeservas jääb Rõuge (Rõugu) kihelkonda ning rahvusparki eraldiasetsev osa - Ubajärv ja selle ümbrus - kuulub ajaloolise Hargla (Hargle) kihelkonda. Kui edaspidi peaks teise eraldi asetseva, lahus osana liidetama Ahero (Kantsi) järv lähema ümbrusega, siis jääks sellegi ala idaserv Karula, lääneserv aga Hargla kihelkonna maadele. Seega kuuluvad Karula Rahvusparki territooriumile otsapidi kolme ajaloolise kihelkonna, Karula, Hargla ja Rõuge maa-alad.

Neljanda kihelkonnana tuleb nimetada Urvastet. Ehkki rahvusparki põhjapiiri idaosa maad ei küüni Urvaste kihelkonna maadele, jääb Urvaste taludeni küllaltki vähe maad. Liiasi liideti omal ajal kahest Karula vallast, Karulast ja Jaugast, väiksem ja idapoolsem, Jauga vald, Vana-Antsla vallaga ja oli seega kõige tihedamalt seotud Urvaste kihelkonnaga. See asjaolu kajastub niihästi keelemurdes kui ka kultuuri muus osas. Seotus Antsla kui keskusega on säilinud tänapäevani. Sel kombel on majanduslikud, haldusalased ja kultuurilised jõujooned poolitanud Karula kihelkonda juba pikka aega ja poolitavad Karula rahvusparki maa-ala tänini.

Rahvusparki läänepoolne ala seostub eelkõige Lüllemäe kui kohaliku, kihelkondliku keskusega ja sedakaudu, jõujoontega Valga suunas, seondub idapoolne osa kohaliku keskuse Antslaga, mis omakorda jääb väljapoole ajaloolist Karula kihelkonda ja praegust rahvusparki, andes seotuse Võru suunas. Taoline poolitumine, mis siiski ei ole lõplikult suutnud lõhkuda vanu kihelkonna-siseseid sidemeid, paneb oma kindla pitseri igasugusele inimtegevusele ja vajab pidevat arvestamist ning kooskõlastamist, muutes igasuguse tegevuse üsna keeruliseks.

Selles osas ei ole mingiks erandiks ka rahvuspark ja sellega seotud tegevusvaldkonnad - üks osa inimkultuurist ja -tegevusest.

Nagu öeldud, kuulub valdav massiiv rahvusparki territooriumist Karula kihelkonda, hõlmates selle idapoolmikust valdava osa. Kihelkonna piir kulgeb läbi rahvusparki Äestamise rabas, enam-vähem edelakirde suunas ja sellest üle jääb rahvusparki siil raba, mis kuulub ajaloolisse Rõuge kihelkonda. Omaette äärealadeks näivad kujunevat need maaribad, mis jäävad Karula kihelkonna ajaloolise piiri ning rahvusparki piiri vahele. Neist Litsmetsa haakub tänapäeval Tsooru asustuskeskuse külge, ka Koemetsa liitub, tunduvalt lõdvemalt, Mõniste-Saru suunda.

Karula kihelkond on ajalooliselt jagunenud kahte ossa: idapoolsesse, tinglikult ajaloolise nimega Jauga valda ja läänepoolsesse - Karula valda. Rahvuspark hõlmab aga ka peale Jauga valla tuumikalade idapoolse riba Karula vallast.

Küladeks jagunemine on olnud ajaloo viimaste perioodide jooksul nõrk ja ebamäärane. Peale selgete külade, mis kompaktsemad ja rahva suus ja mees, nagu Apja küla, Kolski küla, Arukülä, on olnud suhteliselt laiad alad, mille nn. külaline kuuluvus segane, rahvasuus vähe levinud ja sageli pigem vaid ametlikus kasutuses. Laialt käibel olnud Kaika küla mõistegi on ähmane, pole täpselt selge, kust ja kuhu see küla ulatub. Ajaloost teada Konnukülä on hoopis ebaselge, loogiliselt kuuluksid sinna nagu Alakonnud, Peräkonnu, Mäekonnu ja Konnumäe. ent kas ka Haukad? Lisaks on Konnumäe praegu Karula vallas ja Valgamaal.

2 HOONESTUS

2.1. Hoonestuse üldiseloostus

N.ö. etnograafilisel tasandil on hooneid säilinud suhteliselt arvukalt. "Säilinud" on seejuures samuti suhteline või tinglik mõiste. Antud kontekstis märgib see olukorda, kus hoone seinad on püsti, katus ei ole sisse kukkunud ja katuse katematerjalil või materjalid on veel enam-vähem peal. Enamasti on selles järgus ka tõenäone, et tahtmise juures oleks hoone veel päästetav.

Aluseks võtta märksa kindlam kriteerium, nimelt see, et kas hoone on veel kasutusel tema algselt kavandatud funktsioonis, ei osutunud otstarbekaks. Esiteks on sageli üsna võimatu seda kindlaks teha; teiseks, näiteks lautade puhul, on võimalik, et laut ei leia praegu kasutust loomade pidamise kohana, toimib mingi lao või panipaigana, võidakse aga mõne aasta pärast taas kasutusele võtta hoone esialgsetes ülesannetes. Suitsusauna puhul on väga sage nähtus see, et saunas enam ei käida või käiakse harva, saun on kasutusel põhiliselt liha suitsutamiseks. On raske teha vahet, kas saun on ehitatud põhiliselt/ainult pesemiseks-vihtlemiseks või on kohe algusest peale silmas peetud ka olulist lisaülesannet, liha suitsutamist.

Aidad on endiselt tarvitusel panipaigana, kuid taas on raske vahet teha algsete - näiteks vilja hoidmine, riideait - ülesannete ning sisuliselt kolikambri funktsiooni vahel.

On üks hooneterühm, mis on oma funktsiooni 100% kaotanud. See on rehi. Sama ei saa aga otseselt väita rehielamu kohta, sest ümberehitatuna on mõni neist endiselt elamuna kasutusel. Seda hooneterühma on väga vähe alles.

2.2. Hoonestuse üldiseloostus hoonetüüpide kaupa.

Saun

Vaadeldes hooneid alaliikide kaupa, tuleb sedastada, et etnograafilisel tasandil on enim alles ning ka enim kasutusel saun ning samuti ka suitsusaun.

Sauna arenemine on toimunud kogu aeg, kusjuures teatud mõttes võiks seda mõnest aspektist hinnates nimetada ka taandarenguks või dekadentsiks.

Vanim saunatüüp Karulas oleks suhteliselt suuremõõtmeline, suhteliselt madal ühe ruumiga saun - üks selline oli varem Kolski külas Rõõmu talus veel püsti. Varasema ajal olid kasutusel jämedamad saunapalgid kui hilisemal.

Konstruksioon annaks hoone suurusega umbes 4 x 5 m, nurgad laonurka raiutud, talade kõrgus 1,8 m. Sissepääs on eest vasakult, kohe paremale poole jääks lihtkeris, s.o. ilma tellisümbriseta, ainult maakividest. Risti tagaseinas ühe astmega madal lava.

Suulisi andmeid on ka koobassaunadest. Üks selline oli 20 aastat tagasi Konnumäe talus vastava järve (ehk Põrgujärve) kaldal. See oli keskmisest väiksem saun, mäletamisi umbes 2,5 x 3 m ja selle tagasein oli praktiliselt ülevalt alla lihtsalt pinnasenõlvak.

Praegu on Hallimäe talus plankudest koobassaun, kuid seda tuleb käsitleda pigem kuriositeedina.

On arvamusi, et koobassaun on ürgseim saunatüüp, kuid üldiselt on maapealsegi sauna ajalugu juba paar aastatuhandet, nõnda et arutelu selle üle, kas oli koobassaun varasem või mitte, väljuks selle töö raamidest. Lihtsalt pole huvitusest tõdeda, et Karula aladel on koobassaun kõrvuti muudega esinenud hilise ajani.

Sauna n.ö. põhiloomus arenes edasi väiksema ruumi ning peenemate seinapalkide kasutamise poole. Samas muutus ruum ise mõnevõrra kõrgemaks, juurde tekkis kitsas esik ja kerise ümber hakati laduma tellistest madalat müüri. Sauna vähenemine ja palkide peenenemine võiksid olla seotud majanduslikult raske ning muidu ebakindla teorendiga. Samal ajal, vähemalt vastava aja lõpuks levis saag ja väga kiiresti ka saaga tehtav n.ö. otsenurk.

Praegu on Karula suitsusauna põhitüüp just selline: peenemast palgist kitsa (1,0-1,2 m) esikuga laastukatusena ehitatud. Keris on suuga leiliruumi ukse poole, enamasti ukse kõrval, ning enim levinud lava koht on endiselt taga- ehk otsaseinas, täies pikkuses üle ruumi. Umbes seina keskel, ahjusuuga vastakuti, on väheldane aken (0,5-0,6 m). Sauna katus on liht-viilkatus, viilud on mõnikord palgist, mõnikord - ja ilmselt sagedamini - on viiluväli kaetud servamata püstlaudadega. Sageli on üks viiluots või koguni mõlemad täiesti lahti.

Esineb ka üksikuid laudkatuseid, mil on ilmne ühendusjoon varasema kisklaudkatusega.

Sajandivahetuse paiku jõudis Karulassegi nn. puhas saun ehk korstnaga saun. (Sisuliselt on teine nimetus õigem, sest erilise puhtusega nimetatud saunad ei hiilga.) Vastupidiselt näiteks Saaremaale ja Vändra kandile, ei ole korstnaga sauna tüüp Karula-mail võidule pääsenud.

Küll aga on Karulasse jõudnud üks suitsusauna moderniseerimiselement: nimelt viidi küttekolde suu eesruumi, põhjenduseks soodsam kütmine - puude ahju panemisel oli suitsu just nagu vähem ja tuhane ahjuesine oli väljaspool pesemisruumi.

See aga tõi endaga kaasa kaks negatiivset asjaolu võrreldes klassikalise suitsusaunaga: 1. sauna esik ehk siis eelkõige riietusruum muutus tunduvalt räpasemaks, 2. suitsusaun kaotas olulise faasi kütmisest, s.t. lõpufaasi, kütmise hapnikuvaeguse tingimustes kinnise uksega, mis tagas leili kvaliteedi ning sauna suurema vinguvabaduse.

Mõneti võiks ehk esikust kütmist põhjendada liha suitsutamisel. Vihitlemis-pesemissauna puhul ei saaks ahjusuu sellist asetust kuidagi soovitada ja taoline areng oli kindlasti (suitsu)saunakultuuri allakäik ja dekadents.

Puidust saunu on ehitatud viimase ajani, viimastel aastatel küll poomkantprussist. Ühtlasi on üldisemalt toimunud üleminek nn. soome kerisele, kusjuures sageli on vastav osa tehtud mingist metallvaadist või kokku keevitatud mõnes töökojas. Jätkunud on ka suitsusaunade ümberehitamine kas siis vana tüüpi korstnaga saunaks või siis (enamasti) soome tüüpi saunaks. Kuid ka paar uut suitsusauna on lisandunud.

On ka mõned erandlikumad arengud. Kaks sauna - Ülo Värniku ja Jüri Drengani majapidamistes - on sellised, et neid võiks pidada moderniseeritud suitsusaunadeks. Leiliruumi jagu on jagatud piki hoone peatelge pooleks, nii on saadud otsekui eraldi pesemisruum, ja saunaahi, mida köetakse esikust, on keerulistunud. Vastavad saunad vajaksid täiendavat uurimist, neis võiks olla positiivseid nüansse. Eriti hästi näib asi töötavat lihasuitsutamissaunana.

Esineb paar sauna - näiteks Värtemäe vana saun -, kus saunal on korsten, mis seostub veesoojendusega, leilikeris aga on täiesti tavaline suitsusauna keris.

Üllataval kombel on peale tavalise lava-asetuse ka päris mitmeid, võiks öelda nn. saaremaa lavasid: lava on külgselas, otsaga vastu ahju.

Uuemal ajal on mitmes saunas - näiteks Käokingu - lava välja lõhutud või lagunened ja seega puudub üldse. Enamasti on õnnestunud kindlaks teha lava varasem asetus.

Üks saun - Madsal - on uuemat tüüpi korstnaga saun, mis on ümber ehitatud suitsusaunaks.

Mõned kurioosumid. Vahi talus on suitsusaun väga ebatüüpilise ahju (kerise) ning lava asetusega, kusjuures sauna esik on sisuliselt klaasakendega veranda.

Enamasti on, juhul kui valgust on tundunud liiga vähe olevat, aken suuremaks lõigatud. Mikile talus on vana aken puutumata jäetud, kõrvale tehtud aga uus ja suurem.

Hallimäe tallu on ehitatud paksust lauast või plangust väike koobassaun. Huvitaval kombel on pärimuste kohaselt just sealsamas kõrval Verioja oru nõlvas nii saun kui ka elamu olnud maa sees. Järjepidevus?!

Kaika (Org) talu vanas, poolenisti lammutatud suitsusaunas on 30 x 40 cm suurune püstipidine luuk või aken eesruumi ja leiliruumi vahel. Muidu klassikalises saunas ei oska selle ahjulävele viiva ava otstarvet ära mõistatada.

Tavapärase asetuse ja kujuga on Künümõtsa suitsusaun. Arvestades eelviimaste asukate etnilist tausta, tuleks otsida võrdlusandmeid Setumaa saunakultuurist.

Suitsusaun tundub olevat ainuke hoone traditsioonilisest talurahvaehitusest, millele võib oletada kindlasti tulevikku. Kindlasti on tarvis suitsusaunade ehitamist ja suitsusaunaga seotud kultuuri toetada.

Ait

Teiseks enim säilinud hoonetüübiks on ait. Aitu on alles mitukümmend, kirjeldada on olnud võimalik veel kümmekonda.

Karula ait saajandivahetusest on algselt olnud võrdlemisi avar, puitpõrandaga, võrdlemisi maapinna ligidal, eenduva katuse, ent kitsa mademega (0,6 - 0,8 m) enamalt jaolt kahe uksega ehitis. Küllalt sageli on aidal poolkelpkatus. Võrdlemisi tihti on tegu tahutud palgi ja puhasnurgaga. Esineb ka ümarpalk koos puhasnurgaga. On paar erandlikku tahutud palki otsenurgaga. Veidi kurioossed on Tätä ja Lajassaare aidad, kus fassaad on tahutud, aida otsad ja tagakülg aga mitte. Tätä talus on mõned muudki "potjomkinlikud" elemendid, mis võivad osutada kunagise peremehe väljapoole suunatud maailmanägemisele.

Varieeruvad on aida esiseina otsakujundused. Kõige levinum on mademe otste kujundamine selliselt, et väljaulatuvad on otsaseina neli ülemist palki allapoole kahanevas järjekorras. Mitmesuguseid eriti maalilisi kaari, mida mujal Eestis kohata võib, Karula piires leidnud ei ole.

Teisel kohal on variant, kus eendub pelgalt kõige ülemine otsaseina palk: tegu on siis n.ö. avatud mademega. Vastandiks on mõned suletud mademed, mille puhul kõik otsaseina palgid ulatuvad võrdselt ettepoole. Mõnel juhtumil on palgid lihtsalt ette välja, mõnel puhul (2 - 3 juhtu) on nad lõpetatud spetsiaalse piidaga. Heaks näiteks on Suur-Apja aida varemete säilinud osa.

Täiesti erandlikud ja vanapärased on Rõõmu (Mähkli) ja Sarik-Siimani vanad aidad. Esimene neist on poolkelpkatusega, suhteliselt kõrgel asetseva põranda ja mademega kahe uksega ait. Hoone on tehtud mingi veel vanema hoone palkidest, osa nurgatappe on tõelised koerakaeltapid. Et made on küllaltki lai, siis võib öelda, et varasematel aegadel oli Karulaski tüüpiline tunduvalt üldestilisem ait. Kitsa ja madala mademega ait arenes ilmselt alles 19. sajandi teisel poolel.

Sarik-Siimani õue ääres seisab, võiks öelda, püsti unustatud vana hoone. Hoone proportsioonid ning kindla ja osava käega raiutud laonurka nurgapid koos suhteliselt kopsaka palgiga on teisest

ajastust ning kajastavad teist kultuuritasandit. Tegu on nüüdseks kadunud muldpõrandaga aida tüübiga. Siinses on kunagi kindlasti hoitud ka vilja, seintes on salvelaudade jaoks sisseraiutud sooned.

Siinkirjutaja mälust kerkis Sarik-Siimani aida uurides esile pilt kaugest lapsepõlvest. See oli ilmselt 1944. aasta suve algus ja see oli kas Navi külas Väimela kandis või Vahtse-Kasaritsas. Mingi tädi võttis väikese lapse aida kaasa. See oli just selline vana muldpõrandaga ait ja sealt võttis tädi ühe singi, mis tala küljes rippus.

Selles aidas oli eriline hõng, mingi segu kuivast ning rõskest, nii ühendamatud kui need kaks ongi. Teisalt oli see midagi keldri ja aida vahepealset. Tavalises kõrges aidas on teine õhustik. Sarik-Siimani kokkuvarisevas aidas oli tunne, et ninna lööb taas see ammu unustatud ja ilmselt reaalses ilmas juba haihtunud hõng.

Võiks järeldada, et muiste olid Karulas nagu mujalgi Võrumaal vähemalt kaht tüüpi aidad. Suuremad muldpõrandaga ja väiksemad - tihti kahe ruumiga -, mis olid varem kõrgemad ja kõrgemal. Kas viimased oleksid ka konkreetselt Võrumaal tagasi viidavad metsarahva sammasaitadeni, jääb oletuste valda.

Lahusrehi

Kolmas säilinum hooneterühm on lahusrehed, neid on küllaltki hästi säilinud kujul õige mitmeid, on aga ka - ja enamgi veel - varemeid või varemeid koos mõne jäänusega palkseintest.

Kui võrrelda seda hoonetüüpi teistega, siis hakkab silma tunduvalt suurem varieeruvus ja samuti asjaolu, et nõrgema traditsiooni tõttu on siin olnud suurem pind leiutaja-tegevusele. Nõndaviisi ongi tekkinud rida kombinatsioone kuivatiga. Üldse jäi vastava nähtuse - lahusrehe - eluiga kultuuris suhteliselt lühikeseks ja viimased aastakümned pole neil hooneil olnud ka liiga palju tegemist sellega, milleks nad kunagi ehitati. Siiski kajastub ses hoones sama, mis kõige kesksemas ja olulisemas hoones talurahva ehitustraditsioonis - see on rehielamus.

Rehielamu

Nimelt oli 19. sajandi jooksul Karula kihelkond kahe traditsiooni piirivööndis, mis kajastus ka rehielamu ehitustavades - vana-aegne nn. lõuna-eesti rehielamu oli taanduja rollis ja peale tungis nn. lääne-eesti tüüp. Jätkunuks järjepidev areng, tulnuks ilmselt võitjaks lääne-eesti rehielamu. Tegelik ajalugu aga lõpetas mõlemad arenguliinid ühtviisi ja see hoonetüüp, mida on nimetatud ka eesti talupoja kultuuri tippsaavutuseks (vt. Kaur Altoa), andis koha uut tüüpi elamule, mis, jõudmata välja kujuneda, andis koha n.ö. linna- või alevi- või, õigem oleks öelda, agulitüüpi elamu lihtsustatud variandile. Viimasegi areng on praeguseks usutavasti lõppemas ja mis hakkab edaspidi toimuma meie ruraalses elamukultuuris, on tume tulevik.

Rahvuspargi maa-alal on osaliselt või enam-vähem tervikuna kirjeldatavad kuus rehielamut ja üks oletatavalt rehielamu - pole esialgu võimalik öelda, on siin tegemist rehielamu või väga rehielamuliku lahusrehega, nimelt Kaika (Org) talus.

Säilinu is domineerib lõuna-eestilik traditsioon. Vaid üks, see on Juudinurme rehielamu, on tugevate lääne-eestiliste joontega. Samas oli kihelkonna edelapiiril alles veel 15 aastat tagasi täiesti selgelt lääne-eesti tüüpi rehetare - Karaski metsavahikordon Ahero järve lõunaosas -, mis siis langes tuleroaks.

Nõndaviisi ongi 19. sajandi teine pool olnud kahe tüübi võistlemise aeg, kusjuures samad mõjud kajastusid ka lahusrehe ehituses. Nõnda on küllaltki palju taolist põhjaeestilist nähtust, et ahi ja tema kivitarind ulatub läbi palkseina. Teatavasti on see Põhja-Eesti ehitustavades üldine, seal on sauna ahjudegi tagaseinad õuest näha.

Lisainformatsioni vajadus

Küsitlus annaks ehk veel tänapäevalgi lisainformatsiooni sellest, kuivõrd kasutati rehielamut lahusrehena, s.o. peale uue elamu valmimist. Ka vajaks täpsustamist siin kasutuses olnud rehielamute tüüp - võimalused saada lisamaterjali on mõistagi väikesed, liiga vähe on mäletajaid. Rohkem võiks loota erafotokogudele.

Laut

See on hoone, mis sajandivahetusel ja pärast seda arenes edasi kõige tormilisemalt. Õieti öelda on suurte talude kivilautu raske paigutadaagi traditsioonilise "etnograafilise" talurahva arhitektuuri hulka, pigem on see nähtus, mis asub mõisaehituse ja taluehituse vahemaal.

Maakivilautadest domineerib selline, mis on varustatud tellistest ukse ja aknaservade ja -kaartega. Varieerub see, kas akna puhul on talakaar või kaardub see mõneti üles nagu väravate puhul tavaline nn. segmentkaar. Sage on puidust seina ülemine osa ja mõnigi kord on tegemist laudapealse sissesõiduga., küüniga. Viimases on üsna osavasti kasutatud reljeefi - näiteks Kaika (Org) talus, või siis on tegu kaldteega, puittarindiga või kombinatsiooniga mõlemast - Mähkli (Kerem).

Vanemat laudaehituskultuuri jätkasid vaesemad majapidamised ja iseäranis selline võrumaalik nähtus nagu "tsiapaht". Vaesema majapidamise tüübiks sai laut, mille fassaadi keskel on kahe poolega värav, selle kõrval kaks kõrget akent, hoonel endal kõrge vundament või n.ö. pseudosokkel, mis varem oli maakivist, hiljem üha enam betoonist valatud. Selliste ehitamine jätkus mõnevõrra veel nõukogude okupatsiooni ajalgi, asendudes pikkamööda silikaattellislauda ja seejärel tuhaplokkehitusega.

Lautade puhul, kus oluline osa on puitseinal, esineb valitsevana otsenurk või puhasnurk. Võib järeldada, et laut kui kiiremini amortiseeruv hoonetüüp allus kiiremini uutele ehitusviisidele ja just lautade ehitamise käigus omandatigi uued, saega tehtavad nurgaliited. Seepärast võib väita, et uut tüüpi elamuid asuti ehitama nii, nagu oli tehtud lautu.

Uuem elamu

Pole õnnestunud leida ainsatki näidist nõudlikumast otsenurk-liitest. Võimalik, et neid on olnud või ehk on mõnes hoones veelgi, kuid terve hoone juures neid väljast ei näe. Üldiselt suhteliselt lohakas ehituskultuur sajandivahetuse elamu juures sunnib oletama, et siiski arvestati liiga kindlalt peatse laudvooderduse panemisega nii sisse- kui väljapoole. Tegelikkus kujunes veidi teiseks - pooled majad laudvoodrit ei näinudki ja pooltele löödi see vast alles aastakümnete järel. Uuemat ajal on muidugi näidiseid silikaattellisvoodrist jms.

Üldiselt on vanemad, jõukamate talude rajatud n.ö. uut tüüpi elamud ehitatud paremini kui seda tehti näiteks 1920.-1930. aastail. Oletada võiks muuhulgas, et Apjamõisa külas (Koobassaare) olev

vanim "metsasaksa" maja on olnud suureks eeskujuks kogu Karula idapoolsete alade 1880. aastate elamuehitusele - Tarupedäjä, Tätä, isegi ehk Mundi. See vajaks täiendavat kõrvutamist laiemal alal. Nn. uut tüüpi elamu juures hakkavad silma samad jooned, mis eesti puitarhitektuuri juures üldse. Vanemal ajal on kasutusel olnud lai voodrilaud; mida aeg edasi, seda kitsamaks on see läinud.

Mainida tuleks sindlikatuste täielikku puudumist vaadeldava ala taluehituses. Säilinud ei ole igatahes ainsatki märki.

Kuriositeetidele lähenevaid näiteid on kolm. Kõigepealt Hansi telliselamu, lahendatud historistlikus laadis, ilmselgelt Köstrejärve koolimaja eeskujul. Siis on täiesti unikaalsed *art deco* aknad Värtemäe vana maja verandal (1937). Kurioosumimaiguline on ka Vahi elumaja oma viie (!) veranda resp. esikuga.

Küün

Muudest ehitistest on rohkearvulistest küünidest talude juures säilinud palju püstlaudehitisi. Neid on ehitatud ka võrdlemisi hiljuti ja küllap tuleb lisagi. Vanu palkküüne on taluõuede juures järgi vähe ja needki varisemas. Mainida võiks küüne Peräkonnus ja Apja Kүүrdre talus.

Kunagistest üliarvukatest küünidest hajali heinamaadel on paremal juhul alles nõgestesse kasvanud asemed. Taastatavad oleks kogu rahvuspargi maa-alal vaid kolm. Need on kaks palkküüni - üks on Sara talu maadel Veetka poole minna, teine Tatriku all. Kolmas on laudküün Haabsaare lähedal Pusmani õuest põhjakirdes. On veel üks laudküün, see aga on õuele ehk liiga lähedal, see on Treimuthi õuest Mundi suunas mina.

Keldrid

Keldreid on sajandivahetuse ümber intensiivselt rajatud. Sagedane on tüüp n.ö. "pealikuga" kelder. See on mõne palgikihi kõrgune väheldane hoone laastukatusega keldri peal. Mõnikord on see kõrgem, andes välja väheldase aida mõõdu (Mähkli, Tarupedäjä). Keldreid on väga sageli elumajade all, aida all, erandina isegi lauda all - juhul kui ühes otsas on karjaköök.

Karjaköök

Karjakööki eraldi hoonena ei leidunud. Küll on vähemalt kümnes talus olnud karjaköök osana lauda küljes, mõnikord palkosana kivilauda otsas - näiteks Tuhka talus.

Sepipaja

Rõhutada tuleks sepipaja vähest esinemist Ida-Karulas. Leida pole ainsatki. Neid on olnud - näiteks Ala-Tarupedäjä -, kuid võrrelda näiteks Vändraga, kus igas teises talus oli paja, ei saa.

Kuivati

Kuivateid on olnud õige mitmeid - Sibula, Tuhka, Tatrugu. Nende konstruktsioonid on väga mitmesugused, kuid vajaksid ehk asjatundlikumat uurimist põllumajandustehnoloogia asjatundjate poolt.

Veski

Vesiveskeid rahvuspargi maadel hilisemal ajal pole olnud,. Küllap see on ka veelahkmeala eripära. Samas aga on Ida-Võrumaalt teada küllaltki väikesi vesiveskeid vähemagi vooluhulga peal kui näiteks oleks Vilimiku ojal Ahero talu all, ojal Paabu all või Mikile talude juures.

Tuulikuist on püsti üks Püssä talu põllul. Tegemist on puittarindiga. Kivituulikute varemeid pole. Teateid on puutuulikust Kolski talu maadel, talust Vihmjärve suunas. Mõned jutud on ka muudest, kui täpsemalt lokaliseerimata tuulikutest.

Huvitav teade veejõu kasutamisest pärineb Kolski Rõõmult, kus kevadisel ajal olla vesiratta abil linu masindatud.

Taluõu

Talu õu ja hoonete paigutus on varasematel aegadel olnud ilmselt tihedam. Üldjoontes võiks Ida-Karula jagada kaheks. Tinglikult saab neid nimetada "nõlvaõueks" ja "kinguõueks". Esimese näited oleksid Tätä, Tarupedäjä, Püssä (Roht), Konnumäe. Teise näide võiks olla Alakonnu, Astra või Apja Kүүrdre. Asundustalud ja üldse uuemad õued kalduvad viimase tüübi poole. Seepärast tuleb pidada piirkonnale omasemaks just nõlvaõue. On täiesti võimalik, et nõlvaõu on olnud veel mõnigi koht enne uute hoonete ehitamist 1890. aastail.

Üheks paremini säilinud vana tüüpi õueks tuleb pidada Juudinurmet. See pole küll puhas "nõlvaõu", on pigem kahe tüübi vahepealne, kuid selle kompaktsus loob erilise vanema aja meeleolu.

Saun oli alati õuest veidi eemal, tavaliselt madalamal, alles uut tüüpi saunu hakati rajama õuehoonete keskele.

3. HINDED TALUÕUEDELE (TINGLIKE) KÜLADE KAUPA

Apja küla

1. Kingu. - 1;
2. Kase. - 2;
3. Liiva. - 2/1;
4. (L. Kivi). - 2/1;
5. Suure-Apja. - 1;
6. Küürdre.- 2/1;
7. Meose. - 2/2;
8. Väiku-Apja. - 2;
9. Silla. - 1;
10. (Kivi. - 3);

Apjamõisa (Koobassaare) küla

11. Koobassaare. -1;
12. (Metsasaksa). - 2/2;
13. (Pedäjä).- 3/4;
14. Vana metskond. - 1/1;

Kolski küla

15. Laane. - 2;
16. Tarupedäjä. - 3/3;
17. Ala-Tarupedäjä. - 2;
18. Võidu. - 1;
19. Kolski. - 2;
20. Rõõmu. - 2;

Karkküla

21. Kuikli.- 2;
22. Sirgasmäe. - 2;
23. Karkküla. - 3/3;
24. Täte. - 4/1;
25. Soesaare. - 2/1;
26. Lajassaare. - 2;

Madsa küla

27. Madsa. - 1/4;
28. Väiku-Madsa. - 2;
29. Kungla. - 1/2;
30. Madsa kool. - 1;
31. Mäe-Tsilimiku. - 2/2;
32. Ala-Tsilimiku. - 2;
33. Rebäse. -3;

Tinu küla

34. Mäe-Tinu. - 2;
35. Ala-Tinu. - 2;
36. Valdmani. - 1;
37. Kupamõisa. - 1;

Konnuküla

38. Konnumäe. - 2;
39. Peräkonnu. - 4/0;
40. Alakonnu. - 3;
41. Ahero. - 2/2;
42. Mäe-Konnu . - 3/2;
43. Vana-Hauka. - 3/1;
44. Vahtse-Hauka. -2/2;
45. Ala-Hauka. - 2/1;
46. Värtemäe. - 3/3,
47. Veetka. - 2/2;

Mähkli küla

48. Sora (Kaalep). - 2/2;
49. Sora (sulastemaja). - 1;
50. Hansi. - 2/2;
51. Rõõmu. - 2/2;
52. Mähkli. - 4/0;
53. Ala-Mähkli. - 1/1;
54. Mikile (Kohk). - 3/4;
55. Mikile. - 2/1;
56. Trenkali (Drengan). - 2/3;
57. Tabinamäe ehitis.- 1;
58. Kalamaja. - 3;

Sibula küla

59. Sibula rehielamu. - 3/4;
60. Sibula (sealt üle tee). - 3/2;

61. Sibula (Meier). - 2/2;

Kaikamõtsa küla

62. Pulli. - 2/3;
63. Käokingu. - 3/3;
64. Kotilõime. - 3;
65. Juudinurme. - 5/3;

Kaika küla

66. Ala-Mändiku. - 4/3;
67. Mäe-Mändiku. - 3/3;
68. Kaara I. - 2/2;
69. Kaara II. - 2/2;
70. Koolitare I. - 2/1,;
71. Koolitare II. - 2/2;
72. Sandisaare. - 2/2;
73. Väike maja kooli tee otsas. - 2/1;
74. Tuhka. - 3/2;
75. Kool. - 3/2;
76. (Sloogi). - 2/2;
77. Kaika (Org). - 3/2;
78. Kaika (Koemets). - 2/1;
79. Mustassaare. - 1/3;
80. Ridassilla. - 2/3;
81. Pusmani. - 1/2;
82. Varemed Pusmani taga. - 1;
83. Ala-Köödre. - 3/3;
84. Mäe-Köödre. - 2/1;
85. Härmä. - 3/1;
86. Härmä-Tsagaja. - 2/2;
87. Siusoo. - 1/2;
88. Püssä (Ojasild). - 3/2;
89. Püssä (Roht). - 3/3;

Mõisamõtsa küla

90. Järvisaare. - 2/2;
91. Pirrupuusaare. - 2/4;
92. Saarjärve. - 4/2;
93. Künümõtsa. - 4/5;

94. Liivakingu. - 4/4;
95. Haanja. - 3/0;
96. Lohu I. - 2;
97. Lohu II. - 2;
98. Mõisamäe. - 3/2;
99. Priidu. - 4/1;

Pikässaare

100. Pikässaare. - 3;

Ähijärve küla

101. Peetsi I. - 2/3;
102. Peetsi II. - 2/3;
103. Sarik-Siimani. - 3/0;
104. Maseri. - 2/3;
105. Astra. - 4/4;
106. Ähijärve (park). - 3/3;
107. Ähijärve (Veierman). - 2/1;
108. Lembitu. - 2/1;
109. Karsi (Saaron). - 2/2;
110. Karsi (suvila). - 2/3;
111. Karsi (pood). - 3/1;
112. Vahi. - 3/2;
113. Plaagi. - 2/1;
114. Plaagi pops. - 2.
115. Vilimiku suudmes olev maja. - 2/3;

Peräjärve

116. Peräjärve. - 3/2;

"Varjupaiga" küla

117. Piiri. - 4/2;
118. Lauksilla. - 2/1;

"Munditiidu" küla

119. Mundi. - 4/0;
120. Mundi (mäe). - 2;
121. Soe (Treimuth). - 2/2;
122. Suuresõõru I (Vaher). - 3/1;
123. Suuresõõru II. - 2/2;
124. Tiidu. - 3;

125. Tiganigu. - 2;

Jõeperä küla

126. Tatrigu. - 3/3;

127. Lattika. - 1;

128. Jaanimäe. - 2/2;

129. Pormeistri (Kraav). - 3/3;

130. Pihlemäe. - 2/3;

131. Pormeistri (Puudist). - 3/1;

143. Luukina (metsavahi).- 2/1;

144. Mikumäe. - 1/2;

145. Oru. - 3/3;

146. Ind. elamu I. - 2/2;

147. Ind. elamu II. - 2/2;

148. Rebäsemõisa valitseja maja. - 3/1;

149. Rebäsemõisa tööliselamu. - 3/1.

Lüllemäe-Köstrejärve küla

132. Köstri kool (endine spordibaas). - 3/1;

133. Kubija. - 3/2;

134. Kivissaare. - 3/2;

Rebäsemõisa küla

135. Kuningamäe. - 2/2;

136. Suislepa. - 2/2;

137. Hallimäe. - 2/2;

138. Pähkli. - 2/1;

139. Tornimäe. - 2/2;

140. Moonamäe. - 2/1;

141. Vallimäe. - 2/2;

42. Luukina (Karu). - 2/1;

4. AJALOOLINE TEEDEVÕRK

Ajalooline teedevõrk Ida-Karulas on suhteliselt hästi säilinud. Ümber on asetunud põhiliselt rõhud, kunagi tähtsam olnud tee on kadunud või kadumas, kungine vähem tähtis tee on omandamas või omandanud suurema tähtsuse.

Nõndaviisi on Kolski-Rebäsemõisa suunal olnud varem olulisem tee Karkkylä lähistelt Tinude vahelt Tsilimikule, suuresti tänu Tātā noorkarjalaudale aga sai peateeks varem vähetähtis haru läbi Tātā. Kujunenud olukorra fikseeris sovhoosi tee-ehitus suhteliselt hilisel ajal. Velgi varem on toimunud muutus, mis tõrjus teise- või kolmandajärguliseks tee Pirruusaarest Vahile, kunagi varem ongi see olnud maantee. Siin on määravaks olnud Ähijärve pood ja veski - nii hakkaski maantee kulgema sealt, kus ta praegu on. Vana maantee ja Ähijärve talude vahelised teed on aga tänaseni tuntavad.

Varasematel aegadel on ka Apja ühendusteel kihelkonna keskusega kulgenud kas siis üle Valgepalo-Kolski-Karkkylä või koguni üle Mäkiste-Tātā. Sirge lõik praegusest maanteest - väljaspool parki - üle Verioja on suhteliselt hiline rajatis.

Värtemäe näib olevat väga oluline kihelkonnasisene teedesõlm. Pirruusaarest tulev lõunapoolne tee kohtus siin üle Vana-Hauka ja Sora kihelkonnakeskuse viiva teega, üks haru läks veel üle Sibulate Kaikale.

Kunagi muiste on üle Äestamise raba kulgenud talitee. See võttis uue suuna, kui mõis kaevab kraavi Haanjast üle raba ja Tsooru käidi siis mööda kraavitrassi, mis praegu on osalt rahvuspargi piiriks. Vana talitee pole enam tunda. Võimalik, et see kulges lõuna poolt üle Pikässaare.

Osa ajaloolisi teid tuleks teatud mõttes taastada matkaradadena, seda eriti hobuteede ja jalgrattaradade rollis.

5. TALUDE RESP. TALUKOMPLEKSIDE VÄÄRTUS

Talude, resp. talukomplekside väärtust on käesolevas töös hinnatud viiepallisüsteemis. Igale talule resp. talukompleksile on antud kaks hinnet.

Hindamine

Esimene, põhihinne, kajastab talu eelduslikke väärtusi, näiteks: 1. asukohaväärtus (asukoht maastikul, sobivus); 2. talu sobivus ajaloolisse pilti ja lõunaestilise asustuse eripära kajastumine talukompleksis üldiselt; 3. mitmesuguste looduslike ja maastikuliste eripärade olemasolu, mis väärtustavad hinnatavat objekti: lähedus veekogule, lättesoone olemasolu (puudumine), hoonete asendid põldude ja muude kõlvikute suhtes; 4. traditsioonilise (eelistatavalt palk-) ehituse olemasolu (puudumine); algse õueplaneeringu säilimine; 5. sauna asend teiste hoonete suhtes; 6. seotus/suhe vetevõrguga.

Teine hinne väljendab hoonete reaalsel korrasolul, omaniku/valdaja suhtumist traditsioonilisse ehituspärandisse (s.t. kas on märgata püüdu seda säilitada) jne.

Tühjaks jäänud ja praktiliselt hävinud õue puhul on kasutatud vaid üht, esimest hinnet. Teisest hindest on mõtet kõnelda vaid siis, kui koht (tal, õu) on n.ö. elus.

Keskmine hinne kõigub kahe ja kolme vahel, ja seda nii esimese kui teise hindegripi puhul.

Madalaim hinne - 1 - väljendab katastroofilist olukorda, kõrgem hinne - 5 - märgib kas põlistalu erakordselt kõrget eelduslikku väärtust või erakordselt head seisundit, heaperemehelikku ja asjatundlikku suhtumist, mis kajastub ka õue ja kogu majapidamise hoolitsetuses.

Kujunenud pilt on paraku pigem negatiivne kui plussmargiline. Kui vaadata antud hindeid statistiliselt, tuleb tõdeda, et madalaim hinne esineb sagedamini kui kõrgeim. Kuna kõrgeimat hinnet on suhteliselt harva, on põhjust siinkohal anda nende talude loend, mille puhul on kasutatud hindeid 4 või 5.

5.1. Arhitektuuriliselt (ehituslikult) väärtuslikud ja/või hästi korrastatud talukompleksid.

1. Juudinurme talu (omanik Sohkat). - 5/3: Talus on kirjeldatav rehielamu (kasutusel kõrvalhoonena). Õu on eriliselt vanapärane, kompaktne, andes suhteliselt hea pildi taluõuest ja planeeringust, mis on Võrumaale olnud omane viimaste aastasadade jooksul.

Elanike tegevus kannab tüüpilist, võiks öelda rahvusomast arusaama korrast ja korratusest. Elamu lähem ümbrus on hooldatum kui see viimasel ajal külades üldiselt tavaks on.

Vanu hooneid ei ole kiirustatud lammutama; et nad on korrast ära, tuleneb pigem majanduslike võimaluste kui tahte ja asjatundlikkuse puudumisest.

2. Künümõtsa (Kull). - 4/5: On säilitatud hoonete paigutus ja eripära. Ei ole kiirustatud tegema muudatusi, mis, arvestades omaniku suhtelist jõukust, oluks võimalikud. Arvestades, et tegemist on nn. maakoduga, tuleb suhtumist ja selle tulemit hinnata.

3. Liivakingu (Kama). - 4/4: Kuigi tegelikult väga uus koht (esimene omanik oli uusmaasaaja), on taluõue loogikas tabatud vanu traditsioone. Ehitised on traditsioonilise laadi hilise faasi tüüpilisteks

näideteks. Talu teedevõrk jätab soovida (on mõneti ümber kujundatud). Talukoht vajaks edaspidi mõningast nihet traditsionaalsuse suunas.

4. Pedäjä maja Apjamõisa külas, Koobassaares (A. Pettai). - 3/4: Korralik väheldane palkehitis. Väheldane õu ja kogu elamine hoitud väga korras.

5. Astra (Post). - 4/4: Talukompleksis on enam-vähem säilinud selle traditsiooniline olemus. Hooneid on püütud hoida korras. Iseenesest suhteliselt uuematüübiline taluõu esindab hästi sajandivahetuse taluplaneerimise loogikat. Vähese (suhteliselt) kulu ja vaevaga sobib esindama üht lõiku taluehituse hilisemast ajajärgust.

6. Ala-Mändiku (Osvin). - 4/3: Taluõu suhteliselt säilinud. On märgata püüdu hoida kõige kiuste veel midagi püsti. Erilist tähelepanu vääriavad peremehe enda tehtud kimmid katuse kattematerjalina.

7. Sibula rehielamu (talu sisuliselt jagatud kahe pärija vahel). - 4/3: Mõlemad pärijad kasutavad seda maakoduna.

8. Mikile (Kohk). - 3/4:

5.2. Õued - n.ö. suitsud -, mille puhul on eelduslik situatsioon halvem kui omaniku suhtumine ja tema ettevõtmiste tulemused.

Järgnevalt loetletakse need õued, kus üks hinne on keskmisest (rahuldavast) kõrgem, teine aga mitterahuldav.

1. Pirrupuusaare (Roose). - 2/4: Elamu puudub üldse. Püüdeile ja traditsionaalsust väärtustavale suundumusele (suhtumisele) ei vasta ei teadmised ega majanduslikud võimalused.

2. Madsa (Tomson). - 1/4: Talu õueloogika on üsna lahkuminev põlistest taluplaneerimise tavadest. Sajandivahetuseaegsed hooned on valdavalt hävinud, kadunud on esialgne seos soodsa reljeefi jmt. maastikuliste eeldustega. Saun eirab täielikult mitte ainult kohalikku, vaid üldse lõunaestilist tava.

Samas on selge omaniku püüe jääda puitehituse, traditsioonilise õueplaneeringu jmt. juurde. Majanduslikud võimalused pole seejuures siingi sugugi kiita.

5.3. Heade asendieeldustega taluõued.

Vastupidi eelpool toodutele on terve rida talukomplekse, kus õue asetus, planeering ja/või hoonete säilimus looks eeldused korraliku taluõue kujunemisele või kujundamisele, kuid mingil põhjusel pole seda (veel) tehtud.

1. Piiri (Ernshtreit). - 4/2;
2. Peräkannu. - 4/0;
3. Priidu (Priimets). - 4/0;
4. Tätä (Krevald). - 4/1; (Kui mitte arvata talukompleksi kuuluvaks kõrval mäe otsas olevat amortiseerunud sovhoosi noorkarjalauta);
5. Saarjärve. - 4/2;
6. Mähkli. - 4/0;
7. Mundi.- 4/0.

5.4. Mõningad tähelepanekud ja ettepanekud Karula Rahvuspargi piires asuvate hoonete ja hoonetekomplekside kohta.

Talurahva-arhitektuuri ja asustusstruktuuri käsitlevatest varasematest uuringutest on õnnestunud leida vaid Apja küla kirjeldus 1950. aastatest (Eesti Rahva Muuseumis) ja Väike-Madsa kirjeldus samast ajajärgust (ERM-is).

Väike-Madsa on nüüdseks täielikult hävinud, näha on vaid vundamentide varemeid. Ka Apja külas on hinnanguliselt 80% kirjeldatud hoonestusest hävinud.

Apja külas on näha suhteliselt vähe ümber- ja uusehitisi, näiteks Meose talus on valatud kapitaalne kelder. Põhjalik ümberehitus on tehtud Kase talus, mis 1970. aastate lõpul kohaldati metsavahi kordoniks.

On ilmne, et tuleks jätkata kõnealuse piirkonna asustusajaloo uurimist ja andmete kogumist. Kindlasti on inimeste valduses pilte/fotosid varasemaist aastaist, mis võimaldaksid kindlaks teha selle omapärase kandi külade planeerimise ja ehitamise tavaid.

Andmebaasi vajalikkus

Tuleks ehk teha nimekiri/kartoteek, mis kajastaks peresid ja elanikke, kelle juured on sealsetes külates, ja pöörduda nende poole palvega vaadata läbi oma kodused fotokogud.

Täiendavaid andmeid külade ja talukomplekside kohta võib ilmselt leida ka teistes arhiivides peale Eesti Rahva Muuseumi, ja on üsna tõenäoline, et otsimisele kulutatav aeg ja vaev tasub end ära.

Käesoleva töö käigus on välja selgitatud mõned vanad hooned, mis seni on tähelepanuta jäänud; lisandunud on uut, seni fikseerimata faktoloogilist materjali, mis täiendab väljakujunenud pilti ehituskultuuri varasemast arengust.

5.5. Vanimad ehitised, mis olid enne käesoleva töö alustamist kirjeldatud ja arvele võetud.

Siinkohal esitatakse osa vanimatest ehitistest mis olid teada enne käesoleva töö alustamist:

1. **Sibula rehielamu** (tugevasti ümber ehitatud);
2. **Pikäsaare kordoni rehielamu**;
3. **Püssa lahusrehi**;
4. **Karkkylä lahusrehi**;
5. **Peräkonnu lahusrehi** (sissekukkunud katusega).

Nagu öeldud, pole see loend täielik. Et taolisi hooneid oleks võimalik arvele võtta, tuleks koostada ajalooliselt ja ehituslikult väärtuslike ehitiste kohta kartoteek.

5.6. Töö käigus väljaselgitatud ,täpsustatud andmed ja hinnangud.

Käesoleva töö käigus on välja selgitatud järgmised ehitusajaloo seisukohalt olulised hooned:

1. **Juudinurme rehielamu**;
2. **Lauksilla rehielamu** (ümber ehitatud);
4. **Piiri lahusrehi**;
5. **Suuresõõru lahusrehi**;
6. **Luukina rehielamu** osaliselt säilinud osa;
7. **Sarik-Siimani vana muldpõrandaga ait** (võimalik, et vanim kirjeldatavatest ehitistest).
8. **Rõõmu (Porila) ait**;
9. **Astra ait**;
10. **Astra rehielamu** (ümber ehitatud);
11. **Värtemäe vana maja veranda**.

Välja on selgitatud mitmete rehielamute ja lahusrehtede asemed. Neist tähelepanuväärseim on **Tiidu talu rehielamu ase**, kus õnnestus leida 2-3 vanikut palki, mis on nurgaliites nn. laonurka raiutud, mis tunnistab hoone kuulumist ajavahemikku 18. sajandi lõpp - 19. sajandi algus.

Tähelepanuväärne ja ehituslooliselt huvitav on Tiidu rehielamu suurus: pikkus 28,2 m. Tegemist on antud piirkonnale ebatüüpiliselt suure ehitisega, mida võiks võrrelda isegi Lääne-Eesti hiigelhoonetega.

Ehituslikult on erandlik **Kaika (Org)** hoone: kuna vaheseinad on välja lõhutud, pole võimalik täie kindlusega otsustada, kas tegemist on kunagise lahusrehe või rehe funktsioonis olnud rehielamuga.

5.7. Talurahva arhitektuurist erinev ehituslik pärand, mis vajab kaitset.

Eraldi tuleb käsitleda ehituslikku pärandit, mis pole talurahva-arhitektuur: Kaika kiriku kompleks, Köstrejärve kihelkonnakooli hoone(d), Madsa kooli vundament, Rebäsemõisa kompleks.

Kaika kiriku hoonestus, k.a. Kaika koolimaja, ei ole ei liiga erandlik ega liiga eriline.

Nii kiriku kui koolimaja väärtus on eelkõige kultuurilooline. Ortodoksi kirik on omaaegse vene kroonuarhitektuuri iseloomulik näide, standardsete ehisdetailidega puueheitis. Võrdlus analoogiliste ehitistega mujal Eestis ja Vene keisririigi teistes omaaegseis provintssides ei mahu käesoleva töö raamidesse.

Madsa koolimaja oli algselt ilmselt tunduvalt omapärasem, kuid nüüd juba ammu vundamendini hävinud.

Köstrejärve telliskivist koolihoone ja **Lepistü koolimaja** on Võrumaa piires kaks omavahel võrreldavat ehitist.

Mis aga on küllaltki omapärane, see on **Rebäsemõisa kompleks**. Ehitiste klassitsistlik lahendus, üsna täpne ja puhas teostus ning mõnevõrra haruldased detailid teevad selle hoonetekompleksi mõisaarhitektuuri väljapaistvaks näidiseks, mis väärib tõsiselt tähelepanu.

6. ARHITEKTUURI-, AJALOO- JA KULTUURIPÄRANDI OBJEKTIDE OHUSTATUS JA OHUTEGURID

6.1. Arhitektuuripärand rahvuspargi territooriumil.

Välja arvatud mõned hooned Ubajärve kaldal, asub kogu ehitistik Karula kihelkonna ajaloolisel maa-alal, koosnedes suuremas osas 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi taluehitistest. Eranditeks on kaks koolimaja, Madsa kooli vundament, ortodoksi puukirik Kaikal (kokkuvarisenud) ning Rebäsemõisa hoonetekompleks. Teisalt on erandiks ka Sibula talu rehielamu, mille vanimad ehitusjärgud kuuluvad 19. sajandi keskpaika või koguni sajandi esimesse poolde, ning Ähijärve Sarik-Siimani talu vana muldpõrandaga ait, mis võib pärineda koguni 18. sajandi lõpust, kindlasti aga mitte hilisemast ajast kui 19. sajandi alguskümnendid.

Väärtushinnangud

Põhiliseks ohuteguriks tuleb lugeda kõnesoleva arhitektuuripärandi väärtustamatust. Ajaloolisi hooned pole valdavalt peetud ega peeta tänini mingiks ajalooliseks väärtuseks. Hoone puhul hinnatakse vaid tema tarbeväärtust, s.o. milleks teda kasutatakse igapäevases elus. Väärtushinnangud on kultuurivolinike töö tulemusel kujunenud aga sellisteks, et hinnatakse uuemaid ja kaasaegsemast materjalist hooned: nii näiteks on enamiku arvates betoonvundamendiga tuhaplokkidest laut tunduvalt väärtuslikum kui palkehitis maakivivundamendil. Taolist suhtumist süvendab ja tsementeerib nõukogudeaegne talude areng, mis toimus väga piiratud ja konkreetsetes tingimustes. Pikki aegu ei soodustatud talumajapidamist, kolhoosniku resp. sovhoosniku nn. isiklik majapidamine oli sallitud pigem ajutise ning peatselt kaduva nähtusena.

Majanduslike võimaluste pöördvõrdeline mõju

Võib täheldada, et töövõimelisem ja elujõulisem osa alalisest elanikkonnast, näiteks traktoristipere, on vanu hooned rohkem remontinud, lammutanud ja uusi ehitanud. Kasutatud on peaaegu eranditult sovetiajastu mõistes modernseid materjale. Saunad on aga, vastupidiselt uudismaterjalidele orienteerumise tavadele, valdavalt nn. poomkantprussidest. Tähelepanuväärne, et hilisemal ajal on tehtud ka mõned suitsusaunad.

Materiaalselt vähekindlustatud pered on suutnud ja muutnud vähem.

Tulebki tõdeda, et talurahvaehituse seisukohalt oli kõige parem ja säästvam, kui taluhoonete haldajaks läbi okupatsiooniaastate oli põline pere, peres aga ei olnud traktoristi, autojuhti ega muul tasuval ametikohal töötavat inimest (arvesse tuleb võtta ka sovetiajale omased "mustade otsade" võimalused).

Talud, kus elasid valdavalt n.ö. sovhoosimoonakad, on säilinud halvemini. Elanikkond vahetus neis kiiresti, elati vastavalt ühepäevamentaliteedile, sageli köeti joomingute vaheajal kõrvalhooneid või koguni elumaja teist otsa.

Väärtushinnangud on muutunud suhteliselt vähe, majanduslikud võimalused on viimasel ajal veelgi kahanenud. Majanduslike võimaluste nappus on nii ohutegur kui ka taluarhitektuuri säilimist soodustav tegur, seda aga siiski vaid lühemas ajaperspektiivis.

Massikultuuri negatiivne mõju. Kitsh

Arvestatavaks ohuteguriks on suvilastumine. Muidugi on sellel nähtusel nii positiivne kui ka negatiivne aspekt. Suvilastamine negatiivses tähenduses kujutab endast oskamatut, maitselagedat, butafoorset maneeri, kus üldse ei arvestata hoone algse funktsiooni ega ehitusliku eripäraga. Taoline mentaliteet toodab kummalisi ümberehitusi, taotluseks saavutada n.ö. "romantiline" või "dekoratiivne" efekt.

Selle käigus lõhutakse vanu konstruktsioone ning ehituslik oskamatus toob sageli kaasa hoonete kiireneva lagunemise.

Seintele, lakke jm. riputatakse kõiksugu majapidamistarbeid ja vana põllumajandustehnikat. Sellel küsitava väärtusega harrastusel on aga ka positiivne pool: nõnda säilivad paljud kultuuriloo seisukohalt olulised esemed kauem.

Karulas ei ole veel esialgu selliseid groteskseid "suvila-taluarhitektuuri" näiteid nagu neid on täis saared ja Lääne-Eesti.

Eelmise teemaga liitub meil kujunema hakkav turismitalude kujundus, kus sageli võetakse malli suvilaks muudetud põlistalude "dekoreerimisest".

Ilmastik. Tuli

Otseseks ohuks vanale ehitistikule on muidugi see, et asume kõikuvate ilmastikutingimuste võõndis, samas on meil vähe või puuduvad üldse meetmed võidelda ilmastiku toimega. Taluarhitektuuri ohustab ka tuli. Mõnigi tühjalt seisnud majapidamine on maha põlenud ja jääb teadmatuks, kas tegu oli hooletusega või süütas keegi selle lihtsalt oma lustiks.

Ohutegurina tuleb arvestada ka n.ö. aareteotsijaid, kes on lammutanud küttekoldeid. Praeguseks on see tendents õnneks vaibumas, kuid võib taas hoogustuda. Pruugib vaid kellelgi kirjutada mõnes ajalehes, et kuskilt ahju alt on leitud midagi justkui kullast asja...

6.2. Rahvusparki ohustavad tegurid n.o. "nurkade" kaupa.

* **Kaika.** Eelkõige tuleb karta suvilastumist kas otseselt või seoses turismitalunduse arendamisega. Tõenäoliselt kaasneb sellega alalise elanikkonna eluasemete moderniseerimine, ümberehitamine postsovetlikus laadis.

Alles on Kaika koolimaja, mida ähvardab lagunemine, ja samas lähedal ortodoksi kirik, mis on juba pöördumatult hävinemas.

* **Ähijärve.** Ohutegurid samad, mis Kaika puhul. Kaugemal teedest tuleb arvestada ka lihtsalt talude tühjaks jäämisega, lagunemisega ning võimaliku mahapõlemisega.

* **Hauka-Mähkli nurk.** Valdavalt ähvardab lõplik tühjaks jäämine. Kohati tuleb ilmselt arvestada potentsiaalse suvilastamisega, eriti selle turismitalunduslikus variandis.

* **Kolski-Madsa.** Ilmselt tühjenev ja lagunev nurk.

* **Apja.** Veel enam mahajäetud ja lagunev kant.

* **Rebäsemõisa.** Seda kanti ähvardab mingi odavat tüüpi tööstuse teke ja hoonete odav kohandamine sellele. Kaasneb elamute kiire moderniseerimine selle halvimas, postsovetlikus või pseudoameerikalikus laadis.

* **Köstrejärve-Lüllemäe.** Moderniseerumistendents analoogselt Rebäsemõisa piirkonnaga.

* **Üksiktalud lõunapoolseis metsades** jäetakse maha või tehakse suvilateks, suurim ohutegur võimalik põletamiste-laine.

6.3. Senise kaitsereshiimi sobivus arhitektuuri-, ajaloo- ja kultuuripärandi väärtuste kaitseks.

Kahjuks tuleb tõdeda, et praegune situatsioon ilmselt ei taga mingite kultuuriväärtuste säilimist. Küsitav on isegi see, kas senine kaitsereshiim põhimõtteliselt suudab aeglustadagi ehitusliku pärandi hävimist ja takistada nimetatud väärtuste kadumist Karula kultuuriruumist.

Olukorda hinnates tuleb ühest küljest arvestada seda, et rahvuspark on noor ja sellega seotud töö on kestnud alles lühikest aega. Teisalt on aga õiguslik-halduslikud ja majanduslikud mõjutamisvahendid liiga nõrgad, et panna inimesi säilitama nende omandisse kuuluvat algupärast arhitektuuri.

Rahvusparki töötajail puudub ka vastav koolitus, pole ette nähtud töökohta inimesele (ja rahvusparki praegused rahalised võimalused ei lubaks liiga palju inimesi tööle võtta), kelle otseseks ja peamiseks ülesandeks oleks tegelemine arhitektuuripärandiga ja ehitusliku situatsiooni hindamisega üldse.

Osalt on tegemist selle teema väljaarendamusega rahvusparki põhidokumentides, osalt n.ö. aukudega riigiseadustes ning valitsuse regulatsioonides.

Seadusloome tasemel ei ole sügavuti teadvustatud vajadust kaitsta hajaliasetsevat kultuuri- ja ehituspärandit koos maastiku ja looduskeskkonnaga.

7. ETTEPANEKUD TÄIENDAVATE KAITSEMEETMETE JA -TEGEVUSE KOHTA

Võimalikud kaitsemeetmed jagunevad kolme suuremasse rühma:

1. ideoloogilised meetmed, rahvaharidustöö, kultuuripropaganda ja koolitus;
2. majanduslikud mõjutusvahendid;
3. õiguslikud ja regulatiivsed meetmed.

Koolitus ja propaganda

Tähtsaimaks tuleb lugeda esimest mõjutusvahendite rühma, sest on loota, et selle tulemusena toimuvad soovitud nihked inimeste mentaliteedis. Kui inimeste arusaam põlisväärtustest ei muutu, kui ei toimu omakultuuri väärtustamist, pole ka ülejäänud meetmed kuigi tõhusad.

Omakultuuri väärtustavat koolitust vajavad kõik asjaosalised: rahvuspargi töötajad, kohalike omavalitsuste töötajad, talunikud, turismitalude pidajad, metsaametnikud, koolilapsed.

Tuleb välja töötada tõhus selgitustegevus, mis oleks suunatud rahvuspargi külastajatele; tuleb teha uurimused, võrdlemaks uuemaid ja vanemaid ehitusmaterjale ning tulemustest teavitada ka kohalikke elanikke (ilmselt on huvi sellise uurimistöö vastu kogu Eestis suur), - rõhutades, et uusimate materjalide kohta võrdlusandmeid (veel) lihtsalt pole.

Loomulikult on taolise töö ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks vaja raha. Kuid ka vähesega saab paljutki ära teha: on viimane aeg koguda kuskile kokku muinsusväärtusega, kuid laokile jäetud esemeid, inventari, ehitiste detaile. Varisevate hoonete nurkades ja katusealustes on varjul veel mõndagi.

Majanduslik osa

Majanduslikud meetmed jagunevad omakorda kolme ossa.

Esimene neist haakub ülaltooduga: turismiga tegelejad võiksid aru saada, et traditsiooniline ehitus, miljö, elulaad - need müüvad ja see pole ajutine tendents, vaid sellega võib alati arvestada.

Teiseks: a) on vaja summasid ja projekte, mis võimaldaksid osaliselt või täielikult kompenseerida vanade hoonete remondi- ja taastamiskulud, b) on tarvis välja töötada projektid, mille rakendamine soodustab traditsiooniliste ja loodussõbralike ehitusmaterjalide kasutamist, võimaldades kompenseerida ka nende kasutamisest johtuvaid täiendavaid kulusi, c) eraldi projektina tuleks välja töötada loodussõbralike ja traditsiooniliste ehitusmaterjalide varumine, töötlemine ja ehitajatele kättesaadavaks tegemine. See valdkond haakub otseselt ka omavalitsuste regulatiivse tegevusega - kui ehitatakse rahvuspargi maa-alale, peaks nii ehituspalke kui igasugust ehituspuitu saama soodustingimustel.

Tuleks sõlmida leping(ud) katuselaastu tarnimiseks, vastav teave tuleb teha igati kättesaadavaks rahvuspargi territooriumil kui ka selle lähimbruses elavatele inimestele.

Kolmandaks: ükskõik kui head on koha peal väljatöötatud plaanid, projektid, kaitsekorralduse struktuurid ja meetmed, on sellele kõigele tarvis laiemat, üle-eestilist kõlapinda. See tähendab, et tuleb teha tihedat koostööd teiste rahvusparkide ja nendega analoogsete organisatsioonide ja struktuuriüksustega, kaasamaks laiem avalikkus *lobby*-tööks seaduste muutmisteks ja täiendamisteks.

Esialgu aga tuleb kasutada maksimaalselt olemasolevat õiguslikku situatsiooni ja kirjutada kaitse-eeskirjadesse sisse nii palju kui võimalik.

On vaja jõuda nii kaugele, et omavalitsuse tasandil võetakse vastu otsus, mille kohaselt pole valla ehitusvolinikul õigust anda rahvuspargi maa-alale ehitamiseks luba ilma rahvuspargi direktori kirjaliku nõusolekuta.

8. TEGEVUSE PRIORITEEDID

8.1. Prioriteetide esimene pingerida.

Töö maaomanikega

On vaja alustada süstemaatilist koostööd maaomanike ja -haldajatega, selgitada välja nende plaanid, soovid, arusaamad. See tähendab ilmselt kavakindlat küsitlemist, mille tulemusena on võimalik koostada iga maavalduse kohta eraldi perspektiivplaan, töökontseptsioon.

Küsitlustulemuste alusel saab planeerida teedevõrgu kasutamist ja korrastamist, täpsustada matkaradu, kavandada ehitistiku säili(ta)misele kuuluvaid toetussummasid, planeerida suhteliselt väärtuslikumate taluõuede ostmist rahvuspargi (ELF-i, ülikooli jmt. fondide ja organisatsioonide) omandisse.

Teedevõrgu korrastamise ja hooldamise seisukohalt on oluline teada maaomanike perspektiivseid plaane näiteks traktorite kasutamiseks metsavedudeks jmt., mis eeldavad pikemate teelõikude läbimist.

Tuleb välja selgitada, milliseid teid kasutatakse autodega liiklemiseks.

Teede erinevate otstarvete sobivus/sobimatus

Tähelepanu tuleb pöörata ka matkaradade sobivusele ja vastupidavusele nii jalgsimatkaajatele, ratsutajatele kui ka matkajalgratastega (*mountain bike*) liiklejatele. Tuleb arvestada, et matkajalgrattad lõhuvad pinnast, kuid samas ei saa inimesi nendega saata traktoriteele, küll aga sobivad neile mõnevõrra näiteks ratsarajad.

Eelpool toodud meetmete rakendamine eeldab vastavat regulatsiooni ning organisatoorseid lahendusi rahvuspargi sisestruktuuris. On vaja rakendada tööle vastavate küsimustega tegelev asjatundlik inimene, või sõlmida leping mõne firmaga lahendamaks nimetatud probeelmistikku või leida kolmas võimalus nende kahe variandi kombineerimise teel.

Töö tulemusrikkuse huvides tuleks alustada intensiivset selgitus- ja lobby-tööd, selgitamaks vallavolikogu liikmetele nii Karula Rahvuspargi kui ka sellega seotud teadus- ja omakultuuri kaitseprojektide tähtsust tänapäeva laiemas kontekstis.

Mudetalud

Arvestades nii omandisuhteid kui ka muid aspekte, tuleks uurida ja kaaluda mudetalude rajamise võimalust, pidades esialgu silmas mõnda konkreetset talu - sobilikud oleksid näiteks Peräkonnu, Tiganigu, Lajassaare või isegi Rõõmu. Sobiv taludekompleks tuleks osta rahvuspargi omandisse, planeerida hoonestamine, pidades silmas regioonile ja rahvupargi maa-alale tüüpilisi hooned retrospektiivses plaanis (tinglikult võiks 1890 olla nn. "ideaal"-aastaks, kuhu võiks hoonete vanus ja ehituslik omapära ulatuda).

Mittetalulised ehitismälestised

Prioriteetide hulka tuleks arvata ka selliste ehitismälestiste edasise saatuse üle arutamine ja otsustamine nagu Kõstrejärve koolimaja, Rebäsemõisa hoonetekompleks ja Kaika koolimaja.

Koostöö teiste kaitsealadega

Tuleb teha tihedat koostööd teiste rahvusparkide, looduakaitsealade ja nendega analoogsete organisatsioonide ja struktuuriüksustega, kaasamaks laiemat avalikkust *lobby*-töoks seaduste muutmisteks ja täiendamisteks.

Tuleb tõhustada selgitus- ja propagandatööd, muutmaks põliskultuurivaenulikkku mentaliteeti: koostada kompleksne programm, mille eesmärgiks oleks omakultuuri väärtustamine, külastajate, maaomanike ning laiema elanikkonna teavitamine Karula Rahvuspargi tähtsusest ja tööst, millele nemadki saaksid märkimisväärselt kaasa aidata.

8.2. Prioriteetide teine pingerida.

1. *Teedevõrk ja teedekasutus* peaks olema teaduslikult planeeritud, dokumentaalselt ja kartograafiliselt fikseeritud.
2. *Jalgrattaturismi arendamise huvides* tuleks leida firma, mis laenutab mägijalgrattaid. Jalgrattarajad tähistada, trükkida kaardid ja neid levitada.
3. Koostada konkreetne detailprojekt *mudeltalu* väljavalimiseks, majandamiseks ja korrastamiseks ning selle projekti rahastamiseks. Alustada mudeltalu väljaehitamist.
4. *Kaika koolimaja* remontida, välja töötada projekt selle sihipäraseks kasutamiseks, kooskõlas Ähijärve külastuskeskusega ja teiste asjasse puutuvate instantsidega.
5. *Rebäsemõisa* väljaarendamine kavandatud piires.
6. *Ehitusmaterjalide kaupluse* rajamine Haabsaarde või Lüllemäele. Leida ehitusmaterjalide müügi firma ja siduda kaupluse müügiartiklid rahvuspargi huvide ja arengusuundadega, tagamaks ökoloogiliselt vastuvõetava ehitusmaterjali kättesaadavus ja toetada ka sel kombel sobiliku ehituskultuuri järjepidevust.
7. *Ehitus- ja restaureerimiskompensatsioonide süsteemi* väljatöötamine, seadustamine ja rakendamine.
8. N.ö. maskeerivate *ehitusvõtete katsetamine*, soovitude väljatöötamine ja propageerimine (näiteks: mida teha silikaat-, kivi-, tuhaplokk jmt. seintega, milliseid värve, pigmente, krohve kasutada jne.).
9. *Talutiikide e. lompide* (linaleoaukude) hüdroloogiline uurimine, uurimustulemuste analüüs. Välja töötada ettepanekud, soovitusel ja nõuded nende puhastamiseks ja ümberkujundamiseks nõnda, et nad oleksid seotud loodusliku veesüsteemiga; kehtestada kord uute lompide, talutiikide vms. tehisluku iseloomuga veekogude rajamiseks, paisutamiseks jne. - sätestades samas ka nõude vastav tegevus eelnevalt ka kooskõlastada.

8.3. Prioriteetide kolmas pingerida.

1. **Mudeltalu** väljaehitamine ja tasakaalustatud majandamine.
2. **Teedevõrgu korrastamine** eelpool kirjeldatud printsiibist lähtuvalt.
3. **2-3 kapitaalset ümberkujundust** - Rebäsemõisa ümbruses, Aruküla kandis, Õdrijärve-Kallete ümbruses.
4. **Kompleksne hobuturism** ja ratsutamisradade rajamine-korrastamine või olemasolevate teede kohaldamine ratsutamiseks.
5. Kogu maa-ala **esteetiline kujundamine**. (Pigmenteeritud silikaatseinad, kivikatused, vooderdatud tuhaplokkseinad, palkhooned, laasT-, sindel-, kimmkatused; aiad).
6. **Talutükkide e. lompide renoveerimine** nii, et nad sulanduksid loomulikult ümbritsevasse loodusesse. Tehisliku iseloomuga veekogude - tiigid, lombid, vanad linaleoaugud - koosluste kujundamine.
7. **Kõlvikutesüsteemi väljakujundatus**. Süsteemne rahvahariduslik töö ja huvigruppide (maaomanikud, metsaametkond, metsa ülestöötajad, põlluharijad, turismitalunikud jmt.) koolitus.

9. ETTEPANEKUID TELLITAVATE JA LEPINGULISTE TÖÖDE TEGEMISEKS

Probleemidering on veel küllaltki ebaselge ja piirjooned hägused. Küsimused, võimalused ja võimatused vajavad täiendavaid uuringuid, arutelusid ja vaidlemistki. Iseäranis selgusetu on täpne vahetegemine tellitavate ja lepinguliste tööde vahel.

Üsna pakiline on, ükskõik mil moel, mõnede hoonete päästmine. Paari aasta jooksul tuleb Sibula rehielamule panna uus katus koos paaride tõstmise, uue roovi ja uue laastukatusesega. Tellida tuleb Juudinurme rehielamu taastamine. See vajab osalist seinte tõstmist ja kambrite-osa taastamist (praegu pooleks lõigatud) koos täiesti renoveeritud katusega.

Rõõmu (Mähkli) ait vajab pidevat seiret. Praegune eterniitkatus ei sobi sinna, kuid tagab hoone säilimise. Hiljem tuleb ilmselt tellimustööna sellelegi panna laastukatus või koguni rookatus, mis rohkem meenutaks sel hoonel kahtlemata kunagi olnud õlgkatust.

9.1. Kompensatsioonid.

Põhimõtteliselt vajalikud, julgustamaks omanikke kasutama ajaloolisi materjale ja sedakaudu ajaloolisi ehitusvõtteid. Kindlasti tuleks kompenseerida hinnavahed puitehituse ja tuhaplokk-silikaatehituse vahel.

Selleks tuleks luua mehhanismid, ning erapooletu ekspertiis hinnavahe fikseerimiseks.

Kompensatsiooni alla võiks käia laastukatuses panek hoonetele, mis muidu läheksid lammutusele. Taolises asjas tuleks ehk rohkendada n.ö. leppelist kompensatsiooni, mis fikseeritaks läbirääkimiste käigus.

Kompenseerida tuleks ühelt poolt punatelliste ja teistelt poolt tuhaplokk-silikaattelliste hinnavahed juhul, kui küsimuse all on maakivilautade renoveerimine.

9.2. Täiendavad piirangud.

Hell küsimus. Vaadelda koos majanduslike võimalustega. Põhimõtteliselt tuleks üldse rakendada n.ö. lammutusluba, seda aga tingimata koos läbirääkimistega.

Eeskirjade täiendamine peab käima ajast ees. On otstarbekas juba nüüd fikseerida nõue kooskõlastada (ehk isegi nõuda projekti) õuede ja juurdesõiduteede asfalteerimine-betoneerimine. - Soomes ja Rootsis tuleb ette tõelisi õudusi - kuidas mõjuks asfalteeritud jalgrada näiteks tarupedäjäte juurde?

Ilmselt on tarvis lubatav/lubamatu n.ö. tsoneerida või viia eeskirjadesse sisse tsiviliseerituse indeks. Näiteks võiks olla lubatud Lüllemäe-Köstrejärve tsoonis kivistuse panek (tingimata aga ette näha nõue värvida valtsplekk-katused. - Kivisaare!). Kivikatus Lauksillas oleks aga kindlasti sündsusetu. Pplekk-katus Hansi telliskivimajal võiks olla lubatav, lubamatu aga näiteks Veetkal.

9.3. Ehituse, kuivenduse jmt. tingimused.

Ehitustegevuse koha pealt peaks olema range nõue. Väljaspool Kõstrejärve ja Rebäsemõisa vahetut naabrust võivad maastikule rajatud ehitised olla vaid palkehitised. See hõlmab täiesti maatasa lagunenud taluasemeid, s.o. juhul kui uus omanik tahab neid talukohana taastada. Olemasolevate talude juures tuleb vaadata üldist taluehituste pilti ja arvesse võtta n.ö. tsiviliseerituse-indeks.

Kraavide puhastamisest kõnelemata uute kaevamisest ei tohi reeglina lubada.

Lombid, tiigid

Olulisem ongi ehk pigem paisutamine ja lompide (tiikide) kaevamine, mis vajab tõelist maastikuarhitektuurilist lähenemist, teaduslikku uuritust ja seega täielikku regulatsiooni. Kui aga siiski on küsimuse all kuivendus maa põllumajandusliku kasutatavuse parandamiseks, tuleb kõne alla maakasutusintensiivsuse gradient, s.t. arvestades, kui üles ikka on haritud omaniku maa ja kas tal pole vast ehk otstarbekam naabri käest maad rentida, laiendamaks tootmist.

Kraavid

Vältida tuleks nii-ütelda sooheinamaad keskelt läbivaid kuivenduskraave. Äärmisel juhul - kui omaniku maa on hoolega haritud, naabrite käes maad rentida või juurde osta võimatu - võiks kõne alla tulla kraav sooheinamaa ühte serva pidi mineraalmaapiiri konfiguratsiooni joonist mööda. Viimasel juhul kaasneks muidugi kohustus kraav kogu aeg võsast täiesti vabana pidada.

Metsakraavid on täielikult välistatud, metsamajandus rahvuspargis peab toimuma metsakuivendusega.

Liiv, kruus

Liiva-kruusa ja võibolla ka turba ammutamine kohalikuks vajaduseks on võrreldav huntide ja lammaste probleemiga. Ühest lahendust pole.

Olemasolevad "augud" tuleb üle vaadata, kaardistada ja analüüsida. Kruusaaugu kaldaist on enamasti võimalik mingil määral täiendavalt ammutada, see nõuab aga väga selget nägemist, kuidas asi hiljem ka tasandatakse. Lubatav on ainult selline ammutamine, mis tasandustööd hõlbustab.

Hilisemas perspektiivis võiks mõelda näiteks kogu Kruusamäe ühtlaselt väiksemaks muutmist, koorides kõigepealt mulla ja seejärel üle kogu pinnavormi pool meetrit.

Teed

Teed peavad jääma reeglina endisele kohale. Iga maaomanik peaks kujundama oma seisukoha tema valdusi läbivate või seal lõppevate teede kohta. Mets üldiselt ei vaja läbivaid teid.

Kõne alla võivad tulla teede tähtsuse järjekorra muutmised.

Täiesti uued teelõigud võiksid kõne alla tulla lühematena ja üldiselt vaid ümbersõitudena, vältimaks ukse ees tolmu, vingu ja müra. (Oli üks asi, kui naabrimees kolistas vankriga üle õue sõita, teine asi on, kui auto sõidab kanade vahel 60 km tunnis ja põuasel ajal puuderab kõik õues üle paraja tolmuksõõraga.) Kuid iga selline ümbersõit nõuab kindlasti projekti ja pinnavormide arvestamist. Kui võimalik, võib ühildada ümbersõidu rajamise liiva- või kruusavõtmisega.

Sillad

Eelistada tuleb sildu truupidel. Eesmärgiks tuleks võtta see, et kindlustamata otstega truubid mõne aastaga kaoksid. Puitsilla rajamise või uuendamise jaoks võiks isegi kompensatsiooni- võimalusi kaaluda.

10. TÄIENDAVID UURINGUD, MIDA TULEKS TEHA JA ETTEPANEKUD RAHVUSPARGI PIIRES ASUVATE MÄLESTISTE EKSPONEERIMISEKS

10. 1. Täiendavad uuringud.

Ka asustuse, ehitiste jms. uurimine tuleb pidevaks protsessiks kujundada. Rahvuspark peaks muutuma vastava uurimistöö keskuseks kogu Kagu-Eesti jaoks.

Kindlasti tuleb korraldada küsitlusi niihästi elanikkonna, omanike kui ka üldse kuidagi Karulaga seotud inimeste hulgas. Küsitlused peavad olema kahesugused: n.ö. arvamus- ja sooviküsitlused ja faktilise andmestiku kogumine.

Uurimust vajab n.ö. mikrohüdro(geo)loogia. See on lompide (tiikide) uurimine. Vaja on vastavat kartoteeki, ilma selleta ei ole võimalik kavandada nende puhastamist, muutmist, uute rajamist ega ka vanade kinniajamist.

Tuleb läbi viia teede kaardistamine. Põllule-sõite on nii palju, et nende kaardistamine ja uurimine nõuaks vähemalt kahe inimese suvist täisajaga tööd.

Sisse tulevad viia seirezhurnaalid igas lõigus ja reguleerida nende täitmine. Fikseerida tuleb põhjalikuma uuringu tsüklilisus. - Näiteks käesoleva tööga analoogse uurimuse korraldamine 5, 10 või 15 aasta pärast.

10. 2. Eksponeerimine.

Karulas ei ole objekte, mis oleksid eraldi turismiobjektideks väljaspool konteksti. Seega on kõikide eksponeerimine seotud marsruutide, ürituste, rahvusparki kogumulgaga.

Kummatigi tuleb asjale lähenedes arvestada kaht asjaolu. Ühelt poolt peaks matkarada minema mööda Sibula rehielamust, siis tuleb ka elamu ja tema ümbrus korda teha. Samas on külastuskeskuse viiv peatee vaatajate esmamulje ja n.ö. Karula-tunde tekitamise koha pealt erilise tähtsusega ning seetõttu langevad näiteks Drengani ning Urbaniku iseenesest keskmisest enam korras olevad elamised surve alla ses mõttes, et nende valendav silikaat-eterniit kogumulje tuleks võimalust mööda - aga võimalikult pea - asendada, pigmenteerida, üle vooderdada.

Sama peaks kehtima ka Lüllemäe-Kaika suuna kohta, kuid selles osas pole midagi kõnelda seni, kuni Rebäsemõisa sigala pole ümber kujundatud. Siis muidugi tuleb küsimuse alla niihästi Mikumäe kui ka Moonamäe talude välisilme.

Põhiteede mõttes oleks oluline Vahi regulatsioon. Iseenesest väärtuslik õu vajab korda tegemist ja rakendamist näiteks majutuspaigana.

Üldiselt tuleb öelda, et üksikud matkarajad on vajalikud, peaksid aga senisest enam järgima omaaegsete teede-radade loogikat, ent tähtsam, palju tähtsam on üldine miljöö.

Pargi piiri tagant peab kohe algama see miski "teismoodi", mis teeb pargist pargi ja rahvusparki.

11. HINNANG SENITEHTULE

Liiga vähe on aega möödunud pargi rajamisest.

Tuleb öelda, et rahvusparki rajamise fakt ise pole halvendanud ehitismälestiste ega kogu ajaloolise asustuspärandi olukorda.

Senisest rohkem tuleb arvestada näiteks tekstide ja viitade sobivust ümbrusse. Kummastavana võib mõjuda post ja katusekene kirjaga ning selle kõrval nõgeseisse uppuv veskivare.

Kaitseala külastuskeskus on oma moderniseerituse, mõõtude ja disainiga jõudnud viimase piiri peale, olemaks veel osa ajaloolisest külamaastikust. Edasine laiendamine, intensiivistamine, suruks kõigepealt maha ja neelaks kaks naabertalu ja muutuks seega iseenese kui ka rahvusparki põhiideoloogia vastaseks.

Edaspidi tuleb arvestada ka teatud kontrasti-efekti. Praegune keskus oma korrastatuse, värvituse ja loodetava puhtusega toob kontrastiprintsiibil väga selgelt esile lähema naabertalu selle sovetlik-realistlikus kujunemuses.

Karula rahvuspark on kahesuunaline ettevõtmine. Metsa-Karula on aga praegu kaugel ees küla-Karulast. Vaja on suuta järgi võtta. Kusjuures metsa-Karulat aitab pidevalt ja kogu aeg loodus ise.

LISA 1

LISA 2: TALUÕUEDE (KOMPLEKSIDE) SEISUND NING SOOVITUSED VÖÖNDITE KAUPA

LISA 3: ÜLDISED SEISUKOHAD JA SOOVITUSED

Maa-ala struktureeritus ja liitumine makrostruktuuridega.

Karula rahvuspark kuulub administratiivselt kahte haldusüksusse - osalt Valga, osalt Võru maakonda - ning on seotud põhiliselt kahe vallaga: nendeks on Karula vald keskusega Lüllemäel ja Vana-Antsla vald keskusega Antsla linnas. Analoogselt on pika aja vältel poolitunud ka ajaloolise Karula kihelkonna maad.

Olukorda on komplitseeritumaks, mitmetahulisemaks muutnud Mähkli-Hauka-Alakonnu taluderühma siirdamine Valga halduspiiridest Võru omadesse (nõukogudeaegse Võru rajooni piiridesse) nõukogude okupatsiooni algusaastail.

Vanad kihelkondlikud sidemed on aga püsinud visalt elujõulistena, sidudes nii ida- kui läänepoolsete maakondade inimesi, majandustegevust ja infovahetust üle halduspiiride.

On päris selge, et rahvusparki vahetus naabruses asuvaist kohalikest keskustest on kõige arvestatavam ja tugevaima mõjuga Lüllemäe. Peamiseks mõjuteguriks on kahtlemata see, et tegemist on ajaloolise kihelkonna keskusega ning on loomulik, et põliste kihelkonnasiseste jõujoonte võrk koondub Lüllemäel.

Ka rahvusparki asjaajamine on seotud nii kahetise haldusjaotuse kui ka halduspiire eiravate põliste sidemetega. See asjaolu asetab rahvusparki administratsiooni ja kohalike võimuorganite ning riigivõimu esindajate omavahelised suhted pidevate kooskõlastusvajaduste ning isegi vastuolude konteksti, mis kajastub ka ühes olulises lõigus rahvusparki tegevuses - töös kohaliku elanikkonnaga.

Juba rahvusparki tegevuse esimesed aastad on kulgenud Valga-Võru dualismi mõjusfääris. Rahvusparki esialgne halduskeskus asus Lüllemäel, seejärel viidi see üle Ähijärvele, kus ta kannab külastuskeskuse nime.

Külastuskeskus.

Nimetus "külastuskeskus" avab küllaltki hästi asja olemuse: rõhk on asetatud külastusele, külastajatele ja nendega tegelemisele. Kuigi rahvusparki haldamine, teadustegevus ja selle koordineerimine on seotud peamiselt külastuskeskusega, jäävad need valdkonnad teatud mõttes külastajatega tegelemise varju.

Kas ja kuivõrd perspektiivikas on arendada edasi Ähijärve külastuskeskust, keskust just nimelt Ähijärvel? Vastus on kahetine: 1. külastuskeskusel on täita vägagi oluline osa rahvusparki edasisel arengul ja selles plaanis on võimalik ja vajalik teha veel vägagi palju, 2. kuid ei saaks nõustuda eesmärgiga kujundada ta samas ka keskuseks, kust juhitakse kogu rahvusparki, s.o. peaaegu poole ajaloolise Karula kihelkonna elu ja arenemist.

Ähijärve küla kui inimasustuse osa on perifeerne. Mingis mõttes võib siin ju näha mini- või mikrokeskust, eriti kui arvestada, et aastaid on Karsil tegutsenud pood, jahu- ja saeveski. Kui aga vaadata Ähijärve küla Haabsaare, Tsooru, Antsla, Mõniste ja eelkõige Lüllemäe kontekstis, siis on selge, et Ähijärve külastuskeskuse tegevus saab olla seotud eelkõige suvehooajaga.

Rahvusparki keskus.

Et Karula rahvuspark saaks ühte oma peamist ülesannet - lõunapoolsete metsade säilitamine ja kaitse ning põhjapoolisel alal põlise lõunaeestilis-võrumaise külamaastiku säilitamine ja edasiarendamine - edukalt täita, tuleb lisaks Ähijärve külastuskeskusele rajada sõna otseses mõttes rahvuspargi keskus.

Võttes arvesse ajaloo ja asustuse kujunemisloo käiku ning vastava piirkonna mitmesuguste jõujoonte koondumist, on sellisele keskusele sobiv koht Rebäsemõis. Rebäsemõis asub vaid mõne kilomeetri kaugusel Lüllemäest, Karula kihelkonna ajaloolisest ja loomulikust keskusest. Rebäsemõisa saaks vaadelda ka süsteemis, kus Lüllemäe on "linn" (ld. urbs), Rebäsemõis tema "suburb".

Rebäsemõisas ristuvad teed, mis viivad Lõuna-Karulasse - Apja, Apjamõisa, Kaikale, Haabsaarde. Kõik teised suuremad teed Karulas ristuvad Lüllemäel.

Teadustöö.

Tuleb aga arvestada ka seda, et rahvuspargiga seotud teadustöö vajab edasiarendamist. Park peaks juba olemuseldasa kujunema kõigiti tüüpilise Lõuna-Eesti piirkonna uurimise ja seire tähtsaks keskuseks. Olemasolevais raames ei ole võimalik Ähijärvel luua vajalikke tingimusi 4-5 teadustöötaja pidevaks kohapealseks tegevuseks ja uurimistööks.

Kaitse- valveteenistus (*ranger*-teenistus).

Kõigele lisaks on tarvis välja arendada rahvuspargi kaitse- ja valvesüsteem ning organisatsioon. Oleks illusioonide loomine ning enesepett oletada, et surve rahvuspargi loodusele mõne aastaga väheneb. Ilmselt on tendents vastupidine: kui praegu on metsavargail mujalgi saaki, siis varsti saavad rahvuspargi täisealised metsad neile määratuks ahvatluseks, mille nimel ollakse siis valmis võtma vägagi suuri riske.

Laieneb ka n.ö. metsik matkamine. Kuivõrd mõjustab röövpüük pargi territooriumil asuvaid järvi praegu, näitab asjaolu, et vaatamata sellele, et põllumajandusreostus on juba aastaid tagasi praktiliselt lakanud, ei ole kalade arvukus oluliselt tõusnud.

Valvekeskuse väljaehitamine Ähijärvele ei tule aga paraku kõne alla.

Ähijärve kapatsiteet.

1999. aasta suve kogemused osutavad Ähijärve keskuse piiratud võimalustele võtta vastu automatkajaid. Põuase suve tõttu oli võimalik kasutada parkimiseks heinamaad, kuid vihmased päevad muudavad need improviseeritud parklad mudaväljadeks.

On ilmne, et säilitades küla praegust struktuuri, kusjuures külastuskeskus on kolmest talust keskmine, saab arvestada 12-15 auto parkimisega keskuse juurde. Kui taotleda automatkajate ja parkimiskohtade arvu suurendamist, tuleks ümber kujundada kogu olemasolev struktuur - see aga oleks vastuolus rahvuspargi idee endaga.

Kapatsiteedi suurendamine oleks võimalik, arendades välja Karsi võimalused. Endine poahoone võiks (ja peaks) tulema kasutusele poe ja kohvikuna, vähemalt suvehooajal. Kaaluda tuleks veski kohale suvekohviku ehitamist, - ilmselt ilma köögiblokita, kuna järv jääb liialt lähedale. Kämping tuleks rekonstrueerida jne.

Suplus- ja puhkevõimaluste avardamiseks tuleks taimestiku puhastamise teel laiendada liivast randa järve kämpingu-poolses osas ning puhastada umbes 30 meetri laiune rannariba Villimiku oja

suudme ja järve vahel. Kasutusele tuleks võtta ka külastuskeskusest lõuna poole jääv Pikäkolga neeme kruusarand.

Eelpool nimetatud võimaluste rakendamine lubaks kahekordistada Ähijärve kui terviku puhke- ja külastusvõimalusi, kuid see oleks ka maksimum.

Rebäsemõisa võimalused.

Seevastu Rebäsemõisas on arenguruumi enamaks. Võiks näiteks välja pakkuda järgmise ümberkujundamise ja -kohandamise kava. Kahekordne elamu tee ääres osta korteriomaniikelt (kes ilmselt on nõus, kui neil oleks võimalik asuda elama Lüllemäele) rahvusparki valdusse ning anda teadustöötajate käsutusse. - Maja vajab muidugi eelnevalt restaureerimist. Pärast restaureerimist võib osa majast anda administratsiooni käsutusse, tuleks teha ka konverentsisaal, mille akustika vastaks kammermuusika nõuetele.

Nõukogudeaegne korterelamu tuleks ära osta ja lammutada, sellest veidi allapoole (tahapoole) oleks sobilik koht kaitse- ja valvekeskusele; tühja sigalakompleksi asemele ehitada sõidukipark ja töökojad.

Rebäsemõis rahvusparki keskasula funktsioonis koos Lüllemäega.

Rebäsemõis asub Lüllemäele sedavõrd lähedal, et enamik töötajaid võiks majutada Lüllemäele: Lüllemäelt Rebäsemõisa tööle käia on inimlik, Antslast Ähijärvele eriti mitte.

Igasugune hotelli- ja motellimajandus sobib pigem Lüllemäele kui Ähijärve äärde. Samas saaks sel viisil uut elujõudu nii ajalooline kihelkonnakeskus kui ka kogu Karula kihelkonna ajalooline asustussüsteem ja selle põlised jõujooned saaksid tagasi oma loomuliku funktsionaalse terviklikkuse.

Seevastu Rebäsemõisa ei oleks otstarbekas planeerida arvukate külastajate majutamist; võiks aga kaaluda kõrtsi ehitamist rehe varemeisse - see peaks olema stiilne, asja- ja ajakohane koht nõudlikumale külastajaskonnale.

Valvetöö tõhustamine.

Rebäsemõisa Tornimäe torn peaks olema kapitaalsem??? Külastajatele mõeldud vaatekorruse kohale tuleks ehitada väike ruum valvetöötajale, et eriti suure tuleohu puhul, s.o. kui metsad on eriti tuleohtlikud, saaks korraldada igapäevase, päevaringse valve.

Vetevõrk Lüllemäe-Rebäsemõisa tsoonis.

Rebäsemõisa ja Lüllemäe kompleksne planeerimine rahvusparki väljaarendamise raames on seotud terve rea veemajanduslike probleemide lahendamisega. Tegemist on kolme järve - Rebäsemõisa, Papijärve, Kõstjärve - vee(toite)rezhiimi ja äravooludega.

Praegune situatsioon on kokkuvõttes järgmine. - Rebäsemõisa järve veetaset on kahel korral alandatud. Viimane kord, paarkümmend aastat tagasi, oli tulemus eriti drastiline: veetase alanes ca 1,5 m! Järve sajandivahetuse-eelset sügavust ei ole enam võimalik täpselt määrata. Tänu sellele, et järv on sügav ja allikaterikas, on veerežiim peaaegu taastunud ning järv säilitanud oma elujõu ja edasikestmisvõime. Enamikule rahvuspargi järvedest oleks taoline jõhker tegevus andnud surmahoobi.

Nõukogude ajal väljatöötatud plaani kohaselt pidi Rebäsemõisa järve väljavoolule rajatama väikese soo asemele tehiskjrv. Suurem osa turbast soost ka eemaldati, kuid tööd jäid pooleli.

Loodust on siin aga inimese järelemõtlemtu tegutsemise tagajärjel niivõrd põhjalikult kahjustatud ja ebaperemehelikult ekspluateeritud, et ei loodusliku seisundi endise ega ka enam-vähem normaalse olukorra taastamine ei tule kõne alla, - see pole lihtsalt võimalik.

Kõige otstarbekam oleks teha Rebäsmõisa järve ulatuslikud loodimis- ja muud uurimistööd, et teha kindlaks, kui palju oleks vaja tõsta järve veetaset, nii et tulemus oleks järve elutegevusele soodsaim. Ilmselt pole selleks järve algne veetase, mida vaid oletamisi on võimalik määrata, vaid sellest mõnevõrra madalam.

Eriti oluline on hoolikalt planeerida järveäärsete alade väljaarendamist ning prognoosida väga täpselt igasuguse inimtegevuse võimalikke tagajärgi: tegemist on väikeste, kuid loodushoiu seisukohalt oluliste soostunud aladega.

Järve kaldad tuleb võsast ja liigest orgaanilisest ainest puhastada. Kogu kallas alates praegusest ujumissillast mäe all kuni 30-40 meetrini järve väljavoolust tuleks pindmiselt koorida ning osaliselt katta liivaga.

Soo mõisa lähistel tuleks turbast lõplikult puhastada. Vastavalt järve loodimistulemustele tuleb teha süvendustöid, mis võivad ulatuda sügavamale kui sooaluse pinnase mineraalsed kihid. Nende kihtide pinnast saab kasutada tammi rajamiseks. Loodusliku ja tehiskjärve vahele tuleks kaevata kanal, mis hoiaks kahe järve veetasemed ühtlased. Kanal peaks olema sobiv ka paadiga sõitmiseks.

Kolskist tulev tee tuleks osaliselt viia kõrgemale (alates juba Oru talu varjavast mäest), viia väljavoolu, mõisaga võrreldes, vastaskaldale, sealt sillaga üle Rebasemõisa oja individuaalelamute kõrvalt Kaika maanteele peaaegu praeguse bussipeatuse vastas.

Üle tammi kulgeks jalgrada, juures asuv maakivist vare tuleks ümber ehitada matkapaviljoniks vms., kus külastajatel oleks võimalik osta näiteks matkakaarte, rahvuspargi tegevust tutvustavaid trükiseid ja saada kõige erinevamat teavet pargi kohta.

Kõstrejärv ja Verioja.

Kõstrejärv on juba pikemat aega olnud Lüllemäe asula reovete surve all. Tulemuseks on järve intensiivne entrofeerumine ning taimestiku vohamine peaaegu kogu veepeegli ulatuses. Algselt puhkemajanduslikult väga kõrgelt hinnatud järv on lõplikult kaotamas kõiki oma väärtusi.

Meetmed, mida tuleks Kõstrejärve päästmiseks rakendada, võib jagada kolme ossa.

Esiteks : Lüllemäe puhastusseadmeist väljavoolav vesi tuleks juhtida Kõstrejärvest mööda. Puhastatud vee saab juhtida Aarani mäe tagant Raudjärve väljavoolu kaudu Kõstrejärve madalikule kaevatavasse kraavi.

Teiseks: Papijärvest väljavoolav kraavistatud Verioja tuleb juhtida Suislepa ja Kivisaare talukomplekside vahelt, s.o. Kivisaare tee alt läbi Kõstrejärve. - See muudatus parandaks oluliselt järve veevahetust kevaditi ja sügiseti.

Kolmandaks: Mõnevõrra tuleks muda pumbata järvest vähemaks, taimestikku niita ja järvekallas spordibaasi läheduses umbes 100 m ulatuses puhastada.

On selge, et see n.ö. Kõstrejärve projekt on kallis ning töömahukas ja võib esimesel pilgul tundada rahvusparki ideoloogiaga koguni vastuolus olevat. Pikemas perspektiivis on aga eelnimetatud tööd hädavajalikud, sest Lüllemäe kui looduskauni paiga väärtus ilma Kõstrejärveta oleks kahetsetavalt väiksem kui Kõstrejärvega.

Vastuolu rahvusparki põhiideega on näiline

Loodusele on juba tehtud liiga palju kahju, see tuleb heastada ja see maksab. Tuleb leida rahastamisvõimalused, kaasates Euroopa vastavaid fonde ja struktuure.

Seega võiks Lüllemäe-Rebasemõisa piirkonda planeerida kaks head suplus- ja puhkekohta. Üsna lihtsate vahenditega on võimalik tõkestada mootorsõidukite pääs otse Rebasejärve äärde.

Väljaehitatud ja stiilselt kujundatud Rebasemõis oleks loomulik ja kõigiti sobilik rahvusparki keskus, mille funktsioneerimine saaks suuresti toetuda Lüllemäele ja selle alevi võimalustele, andes tõenäoliselt ka oma positiivse osa selle piirkonna edasisele arengule.

Ähijärve jääks eelkõige suviseks külustuskeskuseks.

LISA 4: PÕLLUMAJANDUSALASED SOOVITUSED

Säilitamaks Karula rahvuspargi põhjapoolmiku maastikulist ja kultuurilist väärtust, tuleb paratamatult võidelda võsastumise (s.o. edasise metsastumise) vastu. On selge, et metsastumine on paratamatu ja pöördumatu ning sama selge on ka see, et tuleb teha arvestatavaid kulutusi, et kogu maastik ei kujutaks endast inimpõlve möödudes samasugust mets, nagu seda on eelneva inimpõlve jooksul juba piisavalt lisandunud.

Laias laastus võttes tundub olevat realistlik püüda hoida avatuna kolmandik praegustest lagedatest aladest (k.a. variatsioonid mõne aastastest võsadest). Ülejäänud tuleb jätta metsale, rakendades selle paremaks ja liigirikkamaks väljakujunemiseks teada-tuntud meetmeid - näiteks teha männiuuenduse tihedamates kogumikes valgustusraiet.

Lagedaks jäetav ja lagedana hoitav kolmandik tuleb konkreetselt ja asjatundlikult planeerida, arvestades maastikulisi omadusi (loodusvaated jmt.), vastavasse piirkonda jäävate talukomplekside omanike huvisid jmt.

Võssakasvamise hoiab ära: niitmine, karjatamine, ülepõletamine. Neist loomulikum ja pikas perspektiivis odavam on karjatamine, kariloomadest sobivaim on kits ja sobivuselt järgmised on lammad (lammaste puhul on Karulas probleemiks sohhu sattumine), hobune, veis. Arvestades Karula spetsiifikat, s.h. ka turismimajandust jmt., tuleks kõige perspektiivsemaks loomaks pidada siiski hobust. Mõistagi tuleb uurida ja erinevate tõugude vahel valikut tehes katsetada lambakasvatust ning kindlasti soodustada veisepidamist. Kõne alla võiks tulla Eestis seni vähetuntud piimatoodete valmistamine ja turustamine: lambajuust, kitsejuust, kitsepiim jmt.

Kuna Karula Rahvuspargi üks peamine suund on ajalooliste majandamisviiside säilitamine ja tutvustamine, siis sobivad siia võimalikult põlised ja omamaised loomatõud. Algselt kohalikku päritolu koduloomatüvesid pole enam alles, olemasolevatest tuleb eelistada kaht omaaegsele kõige lähemat tüve: eesti maahobune ja eesti maakari. Eriti viimane oleks Karula oludes väga sobiv. Tõug on sööda suhtes vähenõudlik, sarnanedes selle poolest (kuri)kuulsate shoti mägiveiste ja muude taoliste lihatõugudega, samas on tema pidamine ikkagi enam-vähem seesama tegevus, mida ta traditsiooniliselt on olnud.

Maatõugu lehma piim on kõrge rasvasisaldusega ning ka muus osas väärtuslik, mõeldaks tuleks Karula eliitjuustu sordi väljatöötamisele sellel baasil.

Ka eesti maahobune on vähenõudlik, seejuures väheldane, vastupidav, erk ja sõbraliku loomuga. Arvestades hobuturismi, võiks rajada hobuturismiga tegelevaid talusid.

Parki ja selle vahetusse naabrusesse mahuks neli hobuturismitalu, igaühes paarkümmend hobust. Kui arvestada lisaks ratsaturismile veel vankri-, kaariku- ja reesõite, on see arv õige korralduse puhul täiesti jõukohane ja tasuv.

Rahvuspark peaks mõne aasta jooksul tööle võtma - ja talle ka töötingimused looma - rohumaa spetsialisti, kes jälgiks, analüüsiks ja nõustaks rohumaa majandamist ja arengut.

Eesti maakarja juurutamiseks tuleks rahvuspargile luua väheldane karjatalu, kus peetakse ka paari maakarja tõupulli. Lüllemäe vanal baasil (meierei taastada) tuleks organiseerida piimandus.

Esialgu tuleks seda doteerida, õige asjaajamise korral muutuks see hiljem ka isemajandavaks ja tulusaks.

Algusest peale tuleb omaks võtta suhtumine, et ka üks lehm on täieõiguslik lehm. See hõlbustaks maakarjale üleminekut 5-6 aasta jooksul, hiljem leviks see tõug ilmselt ka väljaspoole rahvusparki ning kaugemale Lüllemäe vahetust ümbrusest.

Planeerida tuleb 1-2 loomakasvatuse asjatundja palkamist ja nende lülitamist rahvusparki teadlaskonda.

Tuleks vältida katsetamist väga võõraste ja iseäralike koduloomatõugudega. Võib-olla lammas on mõningaseks erandiks, kui arvestada turistide toitlustamist - lammas on ju ka väärtuslik lihaloom. Vaevalt et näiteks eeslikasvatus oleks sobiv või kasulik, arvestades traditsiooni ja kohalikku loodust.

Põllunduse osakaal tuleks rahvuspargis viia miinimumini. 1999. aasta suvine pilt oli selles osas armetu. Soodustada tuleb püsirohumaid ning uurida-katsetada nende pealtväetamist ja miks mitte ka liigilise koosseisu mõjutamist mitmesuguste meetmetega, arvestades loodulikku liigilist potentsiaali. Kuigivõrd võiks kõne alla tulla tatraviiljeluse soodustamine, sest sel oli omal ajal siinkandis mainet ning kultuur on seostatav ka mesindusega.

On selge, et põllumajanduseta ei ole meie kliimas lagedat maad ning ilma sihipärase suunamiseta ja investeeringuteta pole Karula mail põllumajanduslikku tegevust. Ülaltoodu ongi vaid paar pintslilööki võimalikust pildist, mis tuleb veel täielikumalt välja joonistada.

LISA 5: JÄRVED, KALAD JA KARULA

LISA 6: AUTOGA AASTARINGI SÕIDETAVATE TEEDE MUUTMISETTEPANEKUD